

มนุษย์กับการศึกษาในทฤษฎีพุทธปรัชญา

ปัญหาเกี่ยวกับมนุษย์ มีความสำคัญทางการศึกษามาก ถ้าไม่เข้าใจธรรมชาติของมนุษย์ ซึ่งในทฤษฎีทางการศึกษาก็คือ "มนุษย์ในชั้นเรียน" แล้ว เราจะไม่สามารถอธิบายปัญหาทางการศึกษาได้กระจ่างเลยว่า จุดมุ่งหมายของการศึกษาที่แท้จริงคืออะไร จะเรียนรู้ได้อย่างไร และวิธีการเรียนการสอนจะเป็นอย่างไร เป็นต้น

3.1 มนุษย์ในทฤษฎีเมตาฟิสิกส์

ปัญหาเกี่ยวกับมนุษย์ในทฤษฎีเมตาฟิสิกส์ ที่นักปรัชญาพยายามตอบกันมาก มี 2 ปัญหา คือ (1) มนุษย์มาจากไหน : ปัญหานี้เก่าแก่พอ ๆ กับประวัติศาสตร์ชาติอิสราเอล และอารยัน คำตอบเดิมเป็นแบบศาสนาส่วนมาก หรือมีฉะนั้นก็เป็นคำตอบที่ได้รับอิทธิพลจากศาสนา คำตอบแบบปรัชญา หรือค่อนข้างหนักไปทางปรัชญาโดยมีอิทธิพลศาสนาปนอยู่ด้วย มีอยู่หลายแนวทาง เช่น Emanationism,¹ Emergentism² และ Creationism³ เป็นต้น (2) ความสัมพันธ์ระหว่างกายกับจิต : ปัญหานี้มีคำตอบ 5 แนว

¹ Emanationism เป็นเทอมใช้กันในกลุ่ม นีโอเพลโทนิสต์ อธิบายว่าปรากฏการณ์ต่าง ๆ เกิดมาจากสิ่งอสมพัทธ์ ซึ่งเป็นตัวทำให้เกิดเอกภาพทั้งหมด.

² Emergentism มีมติว่า สิ่งต่าง ๆ เกิดมาจากเหตุต่าง ๆ หลายอย่าง ไม่อาจอธิบายได้โดยเหตุอย่างเดียว และไม่อาจอธิบายได้โดยอาศัยความรู้เพียงแต่เหตุภายในของสิ่งนั้น เทอมนี้โดยทั่วไปใช้อธิบายการวิวัฒนาการของสิ่งมีชีวิต ตัวแทนที่ดีเด่นของมตินี้คือ อเล็กซานเดอร์.

³ Creationism อธิบายว่า มีสิ่งสองสิ่งร่วมกันสร้างสรรค์ปรากฏการณ์ของสิ่งต่าง ๆ คือ พระเจ้าและวัตถุ Emergentism อธิบายโดยยึดวัตถุเป็นหลัก Emanationism อธิบายโดยยึดจิตเป็นหลัก ส่วน Creationism ประสานทฤษฎีทั้งสองเข้าด้วยกัน โดยยอมรับทั้งจิตและวัตถุ.

ทาง คือ 1. Pre-established-harmony, 2. Occasionalism, 3. Epi-phenomenalism, 4. Parallelism และ 5. Interactionism เอ. อี. เทเลอร์ ได้ตั้งข้อสงสัยไว้ว่า "ไม่มีปัญหาใดที่ดึงดูดความสนใจของนักปรัชญา โดยเฉพาะนักปรัชญาผู้มีชีวิตอยู่ ในสมัยการประดิษฐ์ฐานตรัสตศาสตร์ในโลกตะวันตกเป็นต้นมา เท่ากับปัญหาเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างกายกับจิต" ¹

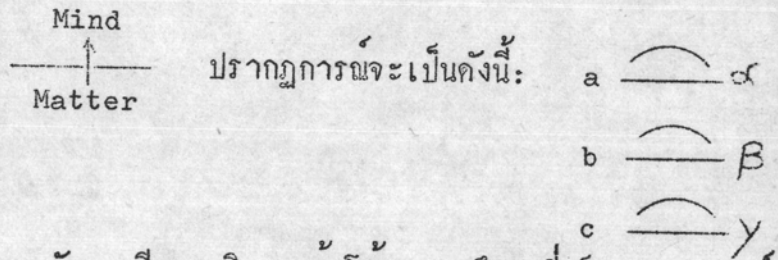
ปัญหาที่น่าสนใจสำหรับจุดประสงค์ของวิทยานิพนธ์นี้ คือปัญหาที่ 2 เพราะการที่จะทราบความสัมพันธ์ระหว่างกายและจิต ก็จำเป็นต้องมีการศึกษารายละเอียดของกายและจิต จึงจะอธิบายความสัมพันธ์กันได้ ผลที่ได้รับจะทำให้เกิดความเข้าใจธรรมชาติของมนุษย์ สามารถจะนำไปใช้ประโยชน์ในการศึกษาได้ แต่อย่างไรก็ตาม เนื่องจากหัวข้อของวิทยานิพนธ์นี้เป็นเรื่องของพุทธปรัชญา เกี่ยวกับเรื่องนี้ในทรรศนะของตะวันตก จึงไม่อาจนำมากล่าวได้ครบถ้วน จะขอสรุปไว้เพียงเพื่อเป็นแนวทางในการพิจารณาปัญหาในพุทธปรัชญาต่อไปเท่านั้น

(1) Pre-established harmony เป็นทฤษฎีของไลบ์นิซ เขาถือว่าความสัมพันธ์ระหว่างกายและจิต ไม่จริง ปรากฏการณ์ดูเหมือนว่าจะมีความสัมพันธ์กัน แต่ความจริงไม่มี กายและจิตเป็นอะตอมจิต เรียกว่าโมนาด (Monads) โมนาดที่ประกอบขึ้นเป็นกายและจิต แต่ละหน่วยของมันทำงานตามกฎภายในตัวของมันเอง เหมือนนาฬิกาสองเรือน มีเวลาตรงกัน แต่ก็มีไคหมายความว่า อีกเรือนหนึ่งรู้เวลาของอีกเรือนหนึ่ง

(2) Occasionalism เป็นทรรศนะของกลุ่มสำนักของเดการ์ตส์ กลุ่มนี้มีมติว่า เมื่อใดก็ตามที่มีการเคลื่อนไหวเกิดขึ้นในร่างกาย ก็เป็นโอกาสสำหรับพระเจ้าที่จะสร้างความเคลื่อนไหวขึ้นในจิตควบคู่กันไป หรือโดยนัยคล้ายกัน เมื่อเกิดความเคลื่อนไหวขึ้นในจิต

¹ A.E. Taylor, Elements of Metaphysics, p. 313.

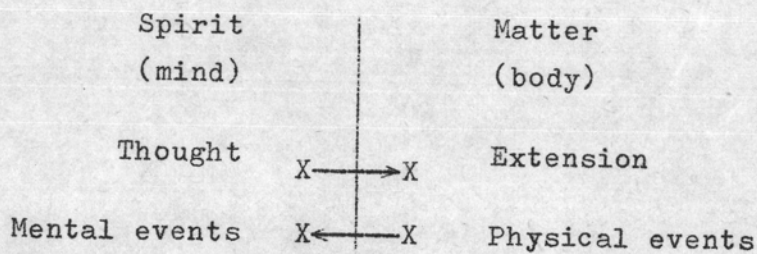
(3) Epiphenomenalism เป็นทรศนะของกลุ่่มวัตถุนิยม กลุ่มนี้ยอมรับวัตถุ แต่ไม่ยอมรับจิตว่าเป็นสิ่งต่างหากจากวัตถุ ปรากฏการณ์ของจิตเกิดขึ้นตามหลังวัตถุ ยกตัวอย่าง สมอง เป็นวัตถุ จิตหรือความคิดเป็นปรากฏการณ์ของสมอง ปัญหาที่กลุ่มนี้ตั้งไว้ให้ ก็คือ วัตถุก่อให้เกิดจิตอย่างไร เราอาจแสดงทรศนะของกลุ่่มนี้ ด้วยภาพดังนี้

a-b-c แทนกาย อักษรกรีกแทนจิต เส้นโค้งแสดงถึงผลที่เป็นปรากฏการณ์

(4) Parellelism เป็นทรศนะของสปีโนซา มติของเขาเห็นว่า พระเจ้า หรือสารอันติมะ (Ultimate Substance) แสดงตัวเองทางคุณสมบัติขนานกับของจิตและวัตถุ สปีโนซา เชื่อว่า กายกับจิต ความคิด (thought) และสิ่งต่องการที่อยู่ (extension) เป็นคุณสมบัติของสารเดียวกัน เมื่อความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นในสาร การเปลี่ยนแปลงก็ย่อมจะมีขึ้นในจิตและกาย (วัตถุ) เป็นผลตามมา อุปมาเหมือนกระดาษมี 2 ด้าน ผลที่เกิดกับด้านหนึ่งย่อมกระทบถึงอีกด้านหนึ่ง

(5) Interactionism เป็นมติของเดการ์ตส์ เขาได้ค้นพบจิตหรือตัวตนแท้ มีธรรมชาติแตกต่างจากกาย แต่ก็มีปฏิกริยาต่อกันและกัน โดยผ่านตัวเชื่อมคือไฟเนียด แกลนด์ ปัญหาที่เดการ์ตส์ตั้งไว้ก็คือ ธรรมชาติของตัวเชื่อม เป็นไปได้หรือที่ตัวเชื่อมซึ่งเป็นวัตถุ จะทำหน้าที่ของมันกับจิต ซึ่งมีธรรมชาติตรงกันข้ามกับวัตถุ เราอาจแสดงภาพความคิดของเขาได้ดังนี้

ทฤษฎีทั้ง 5 ข้างต้นนี้ หากจะวิจารณ์ในทฤษฎีของพุทธปรัชญาแล้ว มีทฤษฎีที่ควรหยิบยกมากล่าวไว้มาก่อน เพื่อเป็นที่สังเกตต่อไปคือ Parellelism และ Interactionism อีก 3 ทฤษฎีนอกนั้น ไม่มีประเด็นที่จะเข้ากันได้กับทฤษฎีของพุทธปรัชญาที่จะพิจารณาคือไป เกี่ยวกับทฤษฎี Parellelism นั้น พุทธปรัชญาเป็นสัมพัทธนิยม จิตและกาย ย่อมอาศัยกันในชาลียสูตร ที่สมิกาย พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุผู้รู้เห็นความจริง ไม่ควรกล่าวว่ ชีวะกับสรีระเป็นอันเดียวกัน หรือกล่าวว่ ชีวะกับสรีระเป็นคนละอัน ส่วนทฤษฎี Interactionism พุทธปรัชญายอมรับว่กายกับจิตมีปฏิริยาคือกันได้¹ ผู้ที่อบรมจิตดีแล้ว ปฏิริยาคือของกายจะไม่กระทบกระเทือนจิตแต่ประการใด² แต่ไม่ได้ละตัวเชื่อม ถ้ากายเกิดจากจิตมีส่วนเป็นเหตุอยู่ด้วย ความสัมพันธ์ระหว่างจิตจึงไม่มีปัญหาขัดแย้งกันแต่ประการใด (v. infra p. 91) กายทำหน้าที่เป็นที่ตั้งของจิต หรือเป็นที่อาศัยของจิต หน้าที่ของจิตก็คือเป็นผู้นำของกาย³

3.2 มนุษย์ในทฤษฎีของพุทธปรัชญา

พุทธปรัชญาทั้งหมดมีมนุษย์เป็นศูนย์กลาง (Man-centered) หลักการในลักษณะกว้าง ๆ จึงมี 3 ลักษณะ คือ 1. หลักที่มีลักษณะเป็นการให้ความแจ่มแจ้งเกี่ยวกับความเป็นจริงของชีวิต ซึ่งเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นอยู่ในประเภทเมตาฟิสิกส์ 2. หลักที่มีลักษณะ

¹ นัยจากเรื่องเอกอุปาสกวัตถุ เล่าว่ อุปาสกผู้หนึ่งหิวจัด พังกรรมอยู่ ไม่อาจบรรลุดุกรรม พระพุทธเจ้าทรงประทานอาหารให้รับประทาน จิตของอุปาสกจึงสงบ พังกรรมแล้วบรรลุดุกรรม, ชัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค 6, หน้า 194.

² พระพุทธเจ้าทรงตรัสแก่นกุลบิดาคฤหบดีว่ "เมื่อเรามีกายกระสับกระส่ายอยู่ แต่จิตของเราไม่กระสับกระส่าย" นกุล บิดาศูทร ส. ชันชวาร 17/1/1

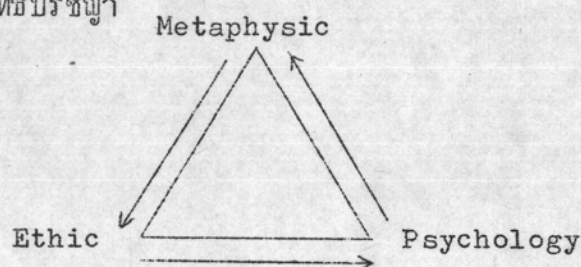
³ นัยจากพุทธภาษิตว่ "โลกอันจิตยอมนำไป อันจิตยอมเลือกใ้ไป โลกทั้งหมดเป็นไปตามอำนาจของกรรมอันหนึ่งคือจิต" จิตตสุทร ส.ส. 15/181/174.

เป็นประทีปส่องทางแนะแนวชีวิตว่าควรจะทำปฏิบัติอย่างไรจึงจะได้รับความสุขตามสมควรแก่การปฏิบัติ คำสอนเช่นนี้อยู่ในขอบข่ายของวิชาจริยศาสตร์ และ 3. หลักที่เกี่ยวกับการพัฒนาอบรมจิตโดยเฉพาะ เป็นคำสอนที่มีแก่นธรรมชาติหรือโครงสร้างของจิตอย่างเมตาฟิสิกส์ คำสอนทั้ง 3 นี้ จะมีความสัมพันธ์กันและกัน บางหลักจะคาบเกี่ยวซึ่งกันและกัน¹ คำสอนทั้งหมดจะพิจารณาธรรมชาติที่แท้จริงเป็นอย่างไร จริยศาสตร์ที่เหมาะสมควรจะเป็นอย่างไร และจริยศาสตร์นั้นจะเน้นจิตและจะพัฒนาจิตให้บรรลุจุดมุ่งหมายสูงสุดเท่าที่ธรรมชาติที่แท้จริงของมนุษย์จะบรรลุถึงได้อย่างไร หลักการทั้งหมดเกี่ยวกับมนุษย์จึงมีลักษณะเป็นตรีโกณ²

หลักฐานที่แสดงว่า พุทธปรัชญาเป็นคำสอนเกี่ยวกับมนุษย์ จะพบพุทธภาษิตอยู่ในโรหิตัสสสูตร สังยุตตนิกาย สคาถวรรค เป็นเครื่องยืนยัน "เราย่อมบัญญัติโลก เหตุเกิดแห่งโลก ความคับแค้นแห่งโลก และปฏิบัติทาเครื่องให้ถึงความคับแค้นแห่งโลก ในอัตตภาพอันมีประมาณวาหนึ่ง มีสัญญาและใจ นี้เท่านั้น"³

¹ ตัวอย่าง : ลักษณะที่ 1 เช่นกรรม วัฏฏะ ปรมัตถธรรม ปฏิจสมุปบาท เป็นต้น
ลักษณะที่ 2 เช่น คีต สังคหวัตถุ สัมปรายิกัตถะ สุขของคฤหัสถ์ วุฒิธรรม อบายมุข กัลยาณมิตร เป็นต้น
ลักษณะที่ 3 เช่น โยนิโสมนสิการ พรหมวิหาร อปปมัญญา สังวรโพชนงค์ เป็นต้น คำสอนที่คาบเกี่ยวลักษณะทั้ง 3 เช่น อริยสัจจ์ ไตรสิกขา เป็นต้น
ลักษณะทั้ง 3 นี้ รวมอยู่ในความหมายของคำว่า คีต สมภาสิ ปัญญา

² ตรีโกณของพุทธปรัชญา
จะมีลักษณะดังนี้

³ โรหิตัสสสูตร ส.ส. 15/298/90.

พิจารณาจากพุทธภาษิตนี้ จะเห็นนัยว่า พุทธปรัชญานั้น เป็นปรัชญาเกี่ยวกับมนุษย์ หรือชีวิตของมนุษย์ และก็แสดงนัยให้เห็นอีกอย่างหนึ่งว่า หลักการต่าง ๆ ของพุทธธรรม อยู่ในวิสัยที่จะรู้ตาม ปฏิบัติตามและบรรลุตามได้

พุทธปรัชญาเริ่มต้นด้วยตัวมนุษย์ในชาตินี้และปัจจุบันนี้ พุทธปรัชญาพิจารณาธรรมชาติที่แท้จริงของมนุษย์ และชี้ให้เห็นว่ามนุษย์จะคิดและปฏิบัติได้ถูกต้อง ก็ต่อเมื่อเขารู้จักตนเอง ทั้งกายและจิตตามความเป็นจริง การรู้แบบนี้ก็หมายความว่า เขาได้มีประสบการณ์ "บางสิ่ง" ที่เขามีความสัมพันธ์ใกล้ชิดอยู่แล้ว "บางสิ่ง" ในที่นี้ก็คือชีวิต - ชีวิตที่มีปัญหาซึ่งจะแก้ไขได้ก็ด้วยอาศัยความรู้อันถูกต้อง หลักจริยสัง 4 ซึ่งเป็นผลของการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าจะเป็นหลักฐานยืนยันแนวคิดนี้เป็นอย่างดี¹ ดร. ริชาร์ด เอ. การ์ด² ได้ตั้งข้อสังเกตไว้อย่างถูกต้องว่า

โดยสรุปแล้ว หลักความจริง 4 ประการ (อริยสัง 4) เป็นชั้นต่าง ๆ ที่ก้าวหน้าในการรู้แจ้งวิถีชีวิตแบบพุทธธรรมในแง่ของญาณวิทยา และเป็นชั้นต่าง ๆ ของการบรรลุเสรีภาพสูงสุด ในแง่ของเมตาฟิสิกส์

* พุทธปรัชญามีหลักต่าง ๆ เป็นอันมากที่อธิบายเกี่ยวกับตัวมนุษย์และชีวิตของมนุษย์ ในแง่มุมต่างกัน หลักที่ถือกันว่าเป็นหัวใจหรือเป็นหลักที่เชื่อมโยงกับหลักอื่นได้หมด ทำให้สามารถเข้าใจมนุษย์ได้อย่างแจ่มแจ้งชัดเจน คือ

¹ การตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า คือบ่อเกิดของพุทธปรัชญา เราจะเห็นได้ว่า อริยสัง 4 ที่ทรงตรัสรู้หลักที่ 1 ว่าด้วยธรรมชาติที่แท้จริงของชีวิต เป็นการเริ่มต้นที่เป็นสังขะที่เป็นรูปธรรมที่สุด และใกล้ตัวมนุษย์มากที่สุด ถ้าไม่ยอมรับหลักนี้ หลักอื่น ๆ ก็ช่วยการจะนำมาอธิบาย, ดูคำอธิบายว่าอริยสัง 4 ว่าด้วยหลักจริยสัง (v. infra p. 38)

² Richard A. Gard, Buddhism, p. 95.

1. หลักเรื่องเบญจขันธ์ วิเคราะห์ว่า มนุษย์มีส่วนประกอบทางกายและทางจิตอะไรบ้าง และส่วนประกอบนั้น ๆ เมื่อสังเคราะห์กันเข้าจะเป็นอะไร และมีธรรมชาติเป็นอย่างไร

2. หลักอริยสัจ 4 เป็น "สามกัณฑ์" คือความเป็นจริงที่พระพุทธเจ้าทรงเปิดเผยเกี่ยวกับธรรมชาติที่แท้จริงของมนุษย์ ปัจจัยการที่ทำให้เกิดธรรมชาตินั้น ๆ และสิ่งประเสริฐสูงสุดของมนุษย์ ตลอดจนวิธีการที่จะให้ได้มาซึ่งสิ่งประเสริฐดังกล่าวนี้ ๆ ชีวิตของมนุษย์ต้องเผชิญกับความทุกข์ (ทุกข์สัจ) ทุกข์ต่าง ๆ เหล่านี้ไม่มีใครทำให้ มนุษย์สร้างขึ้นเอง (ทุกข์สมุทัย) ทุกคนคาดหวังสุข สุขนั้นคืออะไร (นิโรธ) เป็นสิ่งประเสริฐของชีวิตหรือไม่ และวิถีใดที่จะบรรลุสุขนี้ได้ (มรรค)

3. หลักปฏิจสนุปบาทเป็นหลักขยายความอริยสัจ 4 โดยแสดงว่าธรรมชาติของมนุษย์มีเหตุปัจจัยอาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้น และมีจุดจบเป็นกระบวนการอย่างไร

4. หลักไตรลักษณ์ แสดงกฎสากลที่ครอบงำสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหมด คืออนิจจังลักษณะ (dynamic) ทุกขลักษณะ (conflict) และอนัตตลักษณะ (relative)

5. หลักกรรม แสดงการกระทำ (เหตุ) และผลของการกระทำ (วิบาก) ที่เกิดขึ้นแก่ชีวิต ความก้าวหน้าและถอยหลังของชีวิต ก็ขึ้นอยู่กับหลักนี้ ชีวิตนี้กรรมเป็นสิ่งกำหนด (Determinism) ตายตัวหรือไม่ เสรีภาพสูงสุดของมนุษย์จะมีได้หรือไม่ ฯลฯ หลักกรรมจะตอบปัญหาเหล่านี้ให้เราไต่ทราบ

หลักทั้ง 5 จะเชื่อมโยงกันและกัน อธิบายตัวมนุษย์และชีวิตมนุษย์ได้อย่างกว้าง

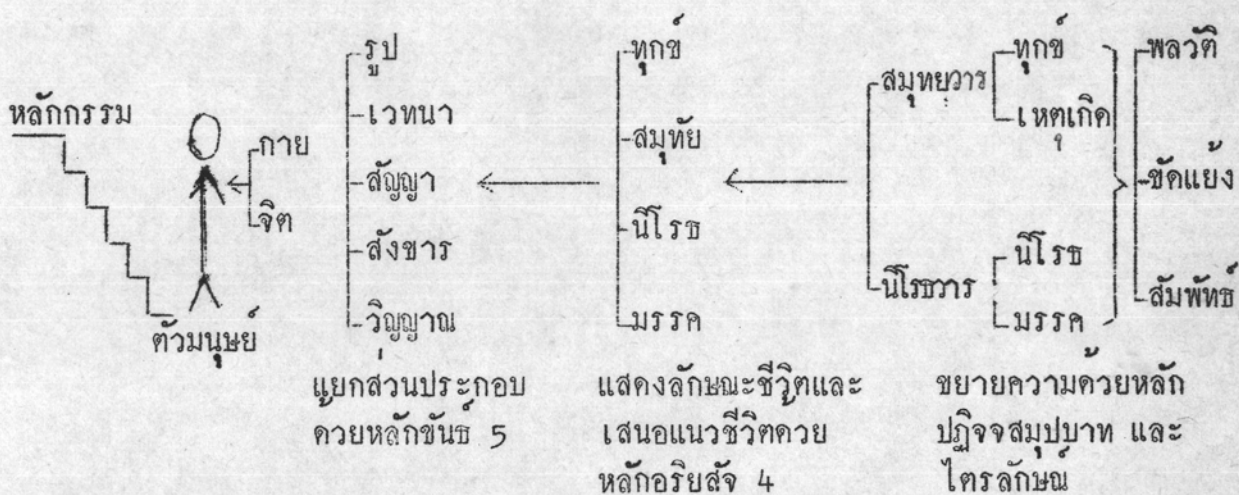
ขวาง และสามารถเชื่อมโยงกับหลักอื่น ๆ ได้หมด ¹

เนื่องจากหลักพุทธปรัชญาที่อธิบายมนุษย์แต่ละหลักมีอรรถเป็นอเนกนัย จุดประสงค์สำหรับบทนี้ ต้องการที่แสดงว่า "มนุษย์ ในทรรศนะของพุทธปรัชญา" เป็นอย่างไร เพื่อนำมาเป็นพื้นฐานในแง่เมตาฟิสิกส์ สำหรับพิจารณาปัญหาทางค่านการศึกษาคือไป จึงจำต้องจำกัดขอบเขตลง เลือกเอาบางหลักมาอธิบายเท่าที่จำเป็น หากมีนิยะพาดพิงถึง ก็จะได้อ้างหลักอื่น "เฉพาะข้อคิดที่มีลักษณะเด่น" เท่านั้น โดยจะไม่แจจแจงเนื้อหาหรือรายละเอียด หลักที่เลือกสรรนำมาอธิบายในบทนี้คือ หลักเรื่องเบ็ญจขันธ์ ซึ่งจะแบ่งเป็นหัวข้ออธิบายดังนี้

1. หลักเรื่องเบ็ญจขันธ์
2. ธรรมชาติของมนุษย์ทางกาย
3. ธรรมชาติของมนุษย์ทางจิต
4. ทั่วมนุษย์ทั้งหมด
5. ธรรมชาติของมนุษย์กับการศึกษา

1 ลักษณะการเชื่อมโยงของหลักทั้ง 5 นั้น มีดังนี้

3.2.1 หลักเรื่องเบญจชั้น

พุทธปรัชญาวิเคราะห์เกี่ยวกับตัวมนุษย์ ทอนย่อยลงจนถึงที่สุด ทอนวัตถุลงเป็นอะตอม พรอมควยธาตุต่าง ๆ (v. infra p. 47) ทอนจิตลงเป็นหน่วยจิตที่ประกอบควยของคประกอบควย (เจตสิก) ต่าง ๆ ทั้งนี้เพื่อแสดงว่า ธรรมชาติอันแท้จริงเป็นไตรลักษณ์ มีความเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ชัดแย้งในตัวเอง และสัมพันธ์กันอย่างไร (v. supra p. 38) ไม่มีสิ่งใดเป็นสิ่งในตัวเอง ธรรมชาติของมนุษย์เป็นสิ่งปรุงแต่งล้วน (สังขาร)

ในสุตตันตปิฎก เราจะพบว่าพุทธปรัชญาได้วิเคราะห์ตัวมนุษย์ออกเป็นชั้น 5 คือ เป็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ¹ บางแห่งได้วิเคราะห์แจกแจงส่วนแต่ละส่วนของชั้น 5 ออกไปอีก แต่ก็มีได้พิสดารมากนัก เช่น รูปแบ่งออกเป็นรูป 2 คือมหาภูตรูป (4) และอุปาทายรูป (24) รวมเป็น 28 รูป² เวทนาแบ่งออกเป็นเวทนา 6³

¹ รูป คือร่างกาย เวทนา คือความรู้สึกสุขทุกข์ หรือเฉย ๆ ; สัญญา คือความกำหนดหมายรู้อารมณ์ เช่น ขาว เขียว ดำ แดง; สังขาร คือเจตนาที่เป็นกุศล อกุศล และอันยากฤต; วิญญาณ คือส่วนที่เป็นความรู้แจ้งอารมณ์ ได้แก่ วิญญาณที่เกิดทางทวาร 6 (ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ), ส.ข. 17/95/58/อภิ.วิ.25/1/1.

² ม.อ. 14/83/75 (รายละเอียด v. infra p. 49)

³ ส.สพ. 18/434/287 เวทนา 6 คือ เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เรียกจักษุสัมผัสชา-เวทนา โสต-เวทนา ฆาน-เวทนา ชีทา-เวทนา กาย-เวทนา มโน-เวทนา ตามลำดับ.

สัญญา แบ่งออกเป็นสัญญา 6¹ สังขาร แบ่งออกเป็นเจตนา 6² วิญญาณ แบ่งออกเป็น
 วิญญาณ 6³

ในมิลินทปัญหา ได้เปรียบเทียบการวิเคราะห์ขั้น 5 กับรถว่า ชื่อที่เรียกขานกัน
 นั้นเป็นเพียงชื่อตั้งกัน เรียกกัน ไม่มีตัวคนที่จะค้นหาชื่อได้ ส่วนต่าง ๆ ของรถให้แต่ละ
 ส่วนแยกกัน เราไม่เรียกว่ารถ ท่านพระนาคเสนได้อธิบายแก่พระยามิลินท์ ว่า

อาศัยทั้งผม ทั้งขน จนถึงมันในสมอง ทั้งเวทนา ทั้งสัญญา ทั้งสังขาร
 ทั้งวิญญาณ จึงมีชื่อของอาตมภาพว่านาคเสน ฉะนั้น ก็แต่เราโดยปรมาัตถ์
 แล้ว ไม่มีตัวคน บุคคลที่จะค้นได้ในชื่อนั้น แม่นำนี้ นางวชิราภิกษุณีได้
 ภาษิต ณ ที่เฉพาะพระพักตร์แห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า เหมือนอย่างว่า
 เพราะอาศัยองค์ที่เป็นสัมภาระ ก็มีคำสมมติว่า สัตว์ เหมือนกันฉนั้น⁴

"รูป-- เวทนา-- สัญญา-- สังขาร-- วิญญาณ คือธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน
 ฉนฺนราคะ (ความอยากเกาะติด) ในรูป-- เวทนา-- สัญญา-- สังขาร-- วิญญาณ นั้นคือ

¹ ที.ป.า. 11/309/255 สัญญา 6 คือ ความหมายรูปรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส
 อารมณ์ เรียก รูปสัญญา สัทสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โณสุตฺตสัญญา ธรรมสัญญา โดย
 ลำดับ.

² ส.ข. 17/116/74 สังขาร 6 คือ เจตนา หรือ ความจำนงรูป เสียง กลิ่น
 รส สัมผัส อารมณ์เรียก รูปสัญญาเจตนา สัทสัญญาเจตนา คันธสัญญาเจตนา รสสัญญาเจตนา โณสุ-
 ตฺตสัญญาเจตนา ธรรมสัญญาเจตนา โดยลำดับ.

³ ที.ป.า. 11/306/255 วิญญาณ 6 คือ ความรู้อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย
 ใจ เรียกจักขุวิญญาณ โสทวิญาณ ชิวหาวิญาณ กายวิญาณ มโนวิญาณ โดยลำดับ.

⁴ นาคเสน, มิลินทปัญหา แปล, หน้า 35.

อุปาทานใน(สิ่ง) นั้น... 1... โดยย่ออุปาทานชั้น 5 เป็นทุกซ์" 2 ชีวิตของมนุษย์เป็นปัญหา ก็เพราะมีธรรมชาติที่แท้จริงเป็นทุกซ์

ชั้น 5 นี้ เมื่อพิจารณาในแง่ปรมาัตถธรรม 4³ อาจจะย่อลงได้เป็น 3 คือ รูป คงเป็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร เป็นเจตสิก วิญญาณเป็นจิต ส่วนนิพพานไม่มีในชั้น 5 หรือจะย่อลงเป็น 2 คือเป็นรูป (กาย) และนาม (จิต)

3.2.2 ธรรมชาติของมนุษย์ทางกาย

การวิเคราะห์ความมนุษย์ตามหลักเบญจขันธ์ดังกล่าวข้างต้น เป็นการวิเคราะห์ตามนัยสุดต้นตะ ผลลัพธ์ทำให้เราทราบธรรมชาติของชีวิตอย่างหายาบ ๆ เพียงพอสำหรับความเข้าใจในแง่ปฏิบัติธรรม แต่ยังไม่เพียงพอในแง่เมตาฟิสิกส์ การวิเคราะห์ทอนย่อยสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เมตาฟิสิกส์ จะทอนลงไปจนถึงที่สุด เป็นอันติมะ ไม่มีอะไรทอนย่อยได้ต่อไปอีก และสิ่งที่ค้นพบนี้จะถูกนำมาอธิบายผลรวมที่เชื่อว่าได้เกิดขึ้นมาจากการสังเคราะห์ของมันได้อย่างกว้างขวาง พุทธปรัชญาก็มีลักษณะทำนองเดียวกันนี้ จึงได้พยายามวิเคราะห์ทอนย่อยชั้น 5 ลงไปอีก ซึ่งความพิสดารเกี่ยวกับเรื่องนี้ เราจะพบในอภิธรรมปิฎก และผลงานชั้นอรรถกถา ในการวิเคราะห์เกี่ยวกับเรื่องนี้ เราจึงไม่อาจจะเลียงหรือตัดเนื้อหานี้ได้

ก. นิรุกติศาสตร์ของคำว่ากาย คำว่า กาย มีอรรถะ 2 นัย คือ 1. เป็นที่รวม 2. เป็นขบเกิด ในอรรถกถาปัญจสุทนี อธิบายว่า เป็นที่รวม คือเป็นที่รวม

¹ ส.ช. 17/309/202.

² วิ.มทา. 4/14/18.

³ ปรมาัตถธรรม ตามนัยอภิธรรม มี 4 คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน.

ของอวัยวะใหญ่ๆอย่างหนึ่ง เป็นที่รวมของสิ่งทั้งหลายมีผมเป็นต้น ที่ว่าเป็นบ่อเกิด คือ เป็นบ่อเกิดของสิ่งที่น่าเกลียดทั้งหลาย มีผมเป็นต้น¹ คำว่ากาย บางแห่งใช้สนธิกับคำว่า รูป เป็น "รูปกาย" คำว่ารูป มีอรรถว่า เพราะสลายไป² คำว่ารูป ตรงกับอรรถของ คำว่าโลก ซึ่งมีอรรถว่า เพราะจะตองแตกสลาย³ ในบางแห่งอธิบายว่า ที่ชื่อว่าโลก เพราะว่างเปล่าจากตน หรือจากของตน⁴ ยังมีอีก 3 คำ ซึ่งมีความหมายแสดงธรรมชาติของกาย คือคำว่า อักตะ คำนี้มีอรรถเป็น 2 นัย คือ 1. ถึงทกซ์เสมอ 2. เป็นที่ตั้งแห่งมานะ⁵ อุปธิ เป็นที่ตั้งแห่งกิเลส และ สมุสสยะ เป็นที่ประชุมแห่งกระดูก⁶

ข. ทรรศนะเรื่องมหาภูตรูป

ในสุดตันตะ ได้มีการแบ่งรูปออกเป็น 2 คือ มหาภูตรูป และอุปาทายรูป (v. supra p. 40) ในอภิธรรมปิฎก ได้มีการแจกแจงออกไปอีกมาก⁷ จะเลือกอธิบายเท่าที่จำเป็น ในที่นี้เห็นว่า ควรจะนำข้อเท็จจริงมาเสนอและรวบรวมไว้สำหรับอ้างอิงต่อไป

¹ คัมภีร์ปปัญจสูทนี เล่ม 1 แปล, หน้า 287.

² ส.ช. 17/159/95.

³ โลกสูตร ส.สฬายตน 1/18/98/54 คำว่า "โลก" มีอรรถรวมทั้งกายและจิต.

⁴ สุนฺณสูตร ส.สฬายตน 18/102/56.

⁵ ชรรมปทัญญูฎกา ภาค 2, ปุติคัตตทิสสเถระ, หน้า 231.

⁶ คำที่หมายถึงกายยังมีอีก 8 คำ คือ เทท สวีริ วุ พิมพิ วิคคหิ โปนุติ คตุคฺตฺนุ (หลวงเทพครุณานุกิณฺฐ, ชาตุปปทีปิกา, หน้า 258).

⁷ การแจกแจงอย่างพิสดาร ดู พระไตรปิฎก เล่ม 34 ว่าด้วยรูปกัณฺฐ์ และ เล่ม 35 ว่าด้วยขันธวิภังค์.

ทรรคนะเรื่องมหาภูตรูป เป็นที่ยอมรับโดยไม่แตกต่างกันมากนัก ในแง่ที่สามารถจะวิเคราะห์ทอนย่อยลงเป็น ธาตุ 4 คือ ปรฐวีธาตุ (ธาตุดิน) วาโยธาตุ (ธาตุน้ำ) วาโยธาตุ (ธาตุลม) เตโชธาตุ (ธาตุไฟ) แต่ในมติของอภิธรรมนัย รูปหรือวัตถุทั้งหมดจะวิเคราะห์ทอนย่อยลงเป็นปรมาณู (รูปกลาป v. infra p. 55) ตรงกับอะตอมของวิทยาศาสตร์ และในปรมาณูหนึ่ง ๆ จะประกอบด้วยธาตุ 4 และในธาตุ 4 ยังมีสภาพที่เกิดขึ้นเนื่องมาจากธาตุ 4 นี้ก็ เรียกว่า อุปาทายรูป เพราะฉะนั้น ปรมาณู หรืออะตอมในทรรคนะของพุทธปรัชญาจึงมีโซเชิงเดี่ยว แต่เป็นสิ่งผสมล้วน (สังขตะ)

หลักการวิเคราะห์ทอนย่อยรูปหรือวัตถุลงเป็นปรมาณู (รูปกลาป) นั้น เราจะพบว่าพุทธปรัชญามีสูตรคณิตศาสตร์เป็นหลักดังนี้

1 ธัญญมาส (เมล็ดข้าวเปลือก)	=	7 อูกา (หัวเหา)
1 อูกา	=	7 ลิกขา ¹
1 ลิกขา	=	36 รตเรณู (ละอองรด)
1 รตเรณู	=	36 ศัสซารี (ละอองแดด)
1 ศัสซารี	=	36 อณู

¹ ลิกขา เป็นหน่วยนับ

1 ลิกขา = 46,646 ปรมาณู.

$$1 \text{ อณู} = 36 \text{ ปริมาณ}^1$$

ดร. คับลิว เอฟ. ชยสุริยะ ได้ตั้งข้อสังเกตว่า การคำนวณของพุทธปรัชญา
ใกล้เคียงกับผลการคำนวณของนักวิทยาศาสตร์ คือ ปริมาณ (รูปกลาป) 1 หน่วย จะมี
ขนาดโดยประมาณ 10^{-10} ซม. นักวิทยาศาสตร์คนพบว่า ปริมาณ 1 หน่วย จะมีขนาด
= 10^{-8} ซม.

1 สูตรเต็มมีดังนี้

จตุตถ ปริมาณ เมโก อนุ จ จตุต เต ๑
 ทชฺชารี ทาปี จตุตถ รตเรณฺจ จตุต เต ๑๑
 ลิกฺขา ตา สตุต อุกา ตา ธณฺณมาโส ติ สตุต เต ๑
 สตุตางกุล มนุ ทฺวิจฺจ จ วิทฺตติ ตา ทฺเว ลียุ ๑๑
 รตนะ ทานี สตุตเว ยฺญฺฐี ตา วิสตุตถ ๑
 คาวุต มุสภาสีติ โยชนํ จตุคาวุตฺ ๑๑

คำแปล 36 ปริมาณ = 1 อณู, 36 อณู = 1 ทชฺชารี, 36 ทชฺชารี = 1 รตเรณฺจ
 36 รตเรณฺจ = 1 ลิกฺขา, 7 ลิกฺขา = 1 อุกา, 7 อุกา = 1 ธณฺณมาโส
 7 ธณฺณมาโส = 1 อังคฺละ, 12 อังคฺละ = 1 วิทฺตติ, 2 วิทฺตติ = 1 รตนะ
 7 รตนะ = 1 ยฺญฺฐี, 20 ยฺญฺฐี = 1 อุกฺสะ, 80 อุกฺสะ = 1 คาวุต
 4 คาวุต = 1 โยชนํ (ต. นาคประทีป, อภิธานปิฎกิกา พร้อมทั้งสุจิ,
 หน้า 31).

2 Dr. W.F. Jayasuriya, The Psychology and Philosophy of Buddhism, p. 79.

อนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตว่า พุทธปรัชญาแม่จะวิเคราะห์ทอนย่อยรูปหรือวัตถุลงเป็น
 ปริมาณ แต่ก็มีได้ถือว่าปริมาณเป็นเชิงเดี่ยวเหมือนกับนักสสารนิยมเช่นลูเครติอุส¹
 ธรรมชาติของปริมาณจะมีส่วนผสมของธาตุ 4 อยู่ในทุก ๆ ปริมาณ คุณนิวเคลียสใน
 อะตอมของวิทยาศาสตร์ (v. infra p. 74) เราสัมผัสไม่ได้ การคุมกันเข้าหรือการ
 เกาะกุมของปริมาณนั้น เพราะอาศัยธรรมชาติของธาตุไปธาตุ แต่ธาตุนี้เราสัมผัสไม่ได้ เมื่อ
 เราเอามือจุ่มน้ำ ความอ่อนของน้ำมีโซธาตุ แต่เป็นปรวิธาตุ ความเย็นมีโซธาตุ
 แต่เป็นเตโชธาตุ ความกระทบ (pressure) มีโซธาตุ แต่เป็นวาโยธาตุ นี่ก็แสดง
 ให้เห็นว่า พุทธปรัชญามีได้เชื่อเรื่องนี้เหมือนธาเลสมีได้เชื่อเรื่องอากาศเหมือนอนักซิมินีส มีได้
 เชื่อเรื่องไฟเหมือนเฮรา กลิคุสในปรัชญากรีกโบราณ

ค. ทรรศนะเรื่องอุปาทายรูป

ข้อความทั่วไป

พุทธปรัชญาได้วิเคราะห์ทอนย่อยหรือวัตถุต่าง ๆ ลงเป็นธาตุ 4 ธาตุเหล่านี้
 นี้เป็นธาตุพื้นฐาน (Primary elements) ในธาตุทั้ง 4 นี้มีธาตุเองที่เกิดจากธาตุเหล่านี้
 นี้โดยตรง หรือต่ออาศัยธาตุเหล่านี้จึงจะมีอยู่ได้ และธาตุที่เกิดขึ้นโดยอ้อม รวมทั้ง
 สอง เรียกว่าอุปาทายรูป หรืออุปาทารูป (Secondary elements) เป็นที่น่าสังเกตว่า
 การวิเคราะห์ทอนย่อยของพุทธปรัชญานี้คล้ายกับวิธีการของนักวิทยาศาสตร์ คือ นักวิทยาศาสตร์
 ทอนลงจนถึงที่สุดเป็นพลังงาน ส่วนพุทธปรัชญาทอนลงเป็นคุณสมบัติและอุปาทายรูป
 ซึ่งอุปาทายรูปนี้ก็มีลักษณะคล้ายพลังงานตามแบบวิทยาศาสตร์นั่นเอง ดร. คับลิว. เอฟ.
 อารยสุริยะ ได้ตั้งข้อสังเกตและนำมาเปรียบเทียบกันไว้ ดังนี้²

¹ วิทย์ วิศทเวทย์, ปรัชญาทั่วไป, หน้า 26.

² Dr. W.F. Jayasuriya, op.cit., p. 80 n.

การวิเคราะห์รูปของวิทยาศาสตร์กับพุทธปรัชญา

ก. แบบวิทยาศาสตร์ : วัตถุ \longrightarrow ธาตุต่าง ๆ \longrightarrow อนุภาคพื้นฐาน \longrightarrow พลังงาน
 (Matter) (Elements) (Fundamental Particles) (Energy)

ข. แบบพุทธปรัชญา : ชื่อทางเมตาฟิสิกส์ ชื่อบาลี หน้าที่ คุณสมบัติ

ธาตุ 4 \longrightarrow	ปรุวี	ค้ำจุน	ความแข็ง, ความอ่อน (Supporting) (Hardness & Softness)
	อาโป	เชื่อม, ผสาน	เกาะกุม, ไหลซึม (Binding) (Cohesion & Flowing)
	เตโช	ทำให้เปลี่ยนแปลง	ร้อน, เย็น (Maturative) (Hot & Cold)
	วาโย	การเคลื่อนไหว	ยืดตัว, หดตัว (Motion) (Expansion & Contraction)

ค. เราอาจกล่าวเพิ่มเติม
 เพื่อแสดงการทอน-
 ธาตุ 4 ลงเป็นพุทธ-
 ปรัชญาได้ดังนี้

ธาตุ 4 \longrightarrow " \longrightarrow " \longrightarrow อุปาทายรูป 24

การผสมผสาน (สังขตะ) ของธาตุพื้นฐานทั้ง 4 ทำให้เกิดคุณสมบัติต่าง ๆ เรียกว่าอุปาทายรูป ซึ่งพุทธปรัชญาถือว่าเป็นธาตุรอง อุปาทายรูปมีจำนวน 24 ในจำนวนเหล่านี้ อุปาทายรูป 14 รูป เกิดจากธาตุพื้นฐานทั้ง 4 โดยตรง หรือต้องอิงอาศัยธาตุเหล่านี้ ซากจากธาตุเหล่านี้ไม่ได้ ส่วนอีก 10 รูปนอกนี้ เกิดจากอุปาทายรูป 14 รูปนั้นอีกต่อหนึ่ง อุปาทายรูป 14 เหล่านี้ เป็นธาตุที่มีอยู่ภายในแต่ละหน่วยของธาตุ (รูปกลาย) เหมือนอนุภาคที่อยู่ภายในอะตอม ¹

¹ Dr. W.F. Jayasuriya, op.cit., p.80.

พุทธปรัชญาไม่ยอมรับว่ามีสิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นลอย ๆ (Creatio ex nihilo) สิ่งใดที่เกิดขึ้น จะต้องเกิดขึ้นจากเหตุปัจจัย ฉะนั้น รูปทั้งหมด ทั้งมหาภูตรูปและอรูปาทายรูป รวมเป็น 28 รูป จึงเป็นการตอบปัญหาสิ่งต่าง ๆ ในสากลจักรวาลว่าเกิดขึ้นมาได้อย่างไร เหตุปัจจัยที่มีอยู่จึงทำหน้าที่เป็นพลังแฝง (potentiality) ให้เกิดปรากฏการณ์ต่าง ๆ นายบุญมี เมฆางกูร ได้ตั้งข้อสังเกตโดยถูกต้องว่า "การรวบรวมรูปทั้งหมดเป็น 28 รูป นี้ เป็นการรวบยอด หมายความว่าในโลกนี้ หรือจะเป็นโลกไหน ๆ หรือในจักรวาลก็ตาม รูปทั้งหมดก็มีอยู่เท่านั้น ไม่มากและก็ไม่น้อยไปกว่านี้เลยเป็นอันขาด" ¹

ลักษณะของอรูปาทายรูปที่เป็นพลังแฝงนั้น ต้องเข้าใจว่ามีได้เหมือนกับพลังแฝงที่มีอยู่ในประภคตของปรัชญาสาขชยะ พุทธปรัชญาเป็นสัมพัทธภาพพลังแฝงที่ทำให้เกิดปรากฏการณ์ มีใช้เป็นพลังที่ขยายมาจากหน่วยที่ได้รับการกระตุ้นจากพลังภายนอก แต่เป็นพลังภายในที่มีธาตุต่าง ๆ อยู่พร้อมมูล ที่จะทำให้เกิดปรากฏการณ์ต่าง ๆ เกิดขึ้นตามที่มันประกอบในปรัชญาสาขชยะ ประภคตเป็นหน่วยที่มีส่วนประกอบ คือ สัตวะ รัชส์ และत्मส์ หน่วยนี้ได้รับพลังจากภายนอก คือปุรุชะ การคลี่คลายของประภคตซึ่งมีส่วนประกอบจำนวนน้อยเกินไปจึงไม่อาจอธิบายปรากฏการณ์ต่าง ๆ ได้อย่างกระชับชัดและครบถ้วน การอธิบายจึงเป็นการก้าวกระโดดจากสมมติฐานไกลมาก เช่นจะอธิบายว่าประภคตคลี่คลายมาเป็นมหัตได้อย่างไร อะไรเป็นตัวการ มหัตหรือพุทธิเป็นสิ่งแตกต่างจากประภคตเดิมมาก การอธิบายว่าประภคตมีวิวัฒนาการมาเป็นมหัตของปรัชญาสาขชยะ จึงเป็นการก้าวกระโดดจากสมมติฐานหนึ่งมาสู่อีกสมมติฐานหนึ่งซึ่งตั้งขึ้นใหม่ และต่อ ๆ ไปอีก พุทธปรัชญาไม่มีลักษณะก้าวกระโดดไกลอย่างนี้ การอธิบายปรากฏการณ์มีลักษณะทำให้เกิดความกระชับและครบถ้วน โดยเชื่อมโยงปัจจัยต่าง ๆ เข้าประกอบกัน กิริยาและปฏิกิริยาภายในของปัจจัยต่าง ๆ ที่ปรากฏกันนั้น ๆ เอง จะทำให้ปรากฏการณ์นั้น ๆ เกิดขึ้น

¹ นายบุญมี เมฆางกูร, สสารและพลังงานในพระพุทธศาสนา, หน้า 51.

ง. รายละเอียดเกี่ยวกับอุปาทายรูป

อุปาทายรูปซึ่งมีจำนวน 24 แต่ละรูปมีลักษณะอย่างไร และมีสมุฏฐานที่เกิดอย่างไรนั้น มีอธิบายไว้ในอภิธรรมมัตตสังคหะ และในรูปกัณฑ์อภิธรรมปิฎก พระไตรปิฎก¹ อย่างละเอียดพิสดาร แต่ในที่นี้จะนำมาแสดงไว้แต่เพียงสังเขป พอเพื่อให้เข้าใจธรรมชาติของมนุษย์ในแง่กายภาพที่จะเป็นประโยชน์ในแง่ทางการศึกษาเท่านั้น

เพื่อความเข้าใจต่อไป และเพื่อให้อิมมองเห็นภาพของอุปาทายรูปอย่างกว้าง ๆ จะขอนำแผนภูมิเกี่ยวกับรูปมาพิจารณาไว้เป็นเบื้องต้น ดังนี้

อุปาทายรูป 24

(ก) อุปาทายรูปที่อาศัยธาตุ 4 เกิดขึ้นโดยตรง : 14 ชื่อว่า

(1) ธาตุฝ่ายรับ 5	- รับดี	จักขุปสาท	} รวมเรียกว่า ปสาทรูป 5
(Sensitive ele-	- รับเสียง	โสตปสาท	
ments or the	- รับกลิ่น	ฆานปสาท	
Receptors)	- รับรส	ชีวหาปสาท	
	- รับสัมผัส	กายปสาท	
(2) ธาตุฝ่ายเร้า 4	- ดี	วิณะ	} รวมเรียกว่า โคจรรูป (คือเป็นที่เที่ยว ของอารมณ์) 4
(Stimulating ele-	- เสียง	สัททะ	
ments or Stimuli)	- กลิ่น	คันธะ	
	- รส	รสะ	
(3) ธาตุเพศ 2	- เพศชาย	ปุงภาวะ	} รวมเรียกว่า ภาวรูป 2
(Sex elements)	- เพศหญิง	อิตถีภาวะ	

¹ อภิธรรมมัตตสังคหะ และอภิธรรมมัตตสังคหวิภาวินีฎีกา แปล, หน้า 290-333 และ อภ.ส. 34/504/185.

ว่า สลักขณรูป เพราะประกอบด้วยไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง (dynamic) , ทุกขัง (conflict) , และอนัตตา (relative) , เรียกว่า รูปรูป เพราะเปลี่ยนแปลงด้วยความเย็นและร้อน , เรียกว่า อนิปลันนรูป คือเกิดขึ้นเพราะธาตุ 18 ยกตัวอย่างเช่น ช่องว่างเกิดขึ้นเพราะธาตุมีธาตุเป็นหน่วย ๆ แยกกันได้ , เรียกว่า อสุภาวรูป เพราะไม่มีสภาวะของตน , เรียกว่า อสุลักขณรูป เพราะไม่มีไตรลักษณ์ที่เรียกว่า รูปอรุรูป เพราะไม่เสื่อมสลายเพราะเย็นและร้อน และเรียกว่า อสมมสนรูป เพราะเอามาพิจารณาให้เห็นไตรลักษณ์ไม่ได้ ¹ นอกจากนี้ยังเรียกชื่อได้ตามลักษณะทั่วไปอีก คือ เรียกว่า อเหตุกะ เพราะไม่ประกอบด้วยสับปยุตตเหตุอันใดแก่ โลกเหตุ โทสเหตุ และโมหเหตุ แต่เป็นปัจจัยเหตุคือเกิดขึ้นด้วยกรรม จิต อุกุ และอาหาร , เรียกว่า สปัจจัยะ เพราะเกี่ยวข้องกับเหตุ คือ ปัจจัยเหตุตั้งกล่าวแล้ว , เรียกว่า สังขตะ เพราะถูกปรุงแต่ง , เรียกว่า โลภียะ เพราะสงเคราะห์เข้าในสังขารโลก , เรียกว่า กามาวจระ เพราะเป็นอารมณ์ของกามจิต , เรียกว่า อนารัพพะ เพราะไม่สามารถรับอารมณ์ใดด้วยตนเอง ต้องอาศัยจิต , เรียกว่า อัปพหาคัพพะ เพราะใช้สิ่งที่จะทำลาย สิ่งที่ดีควรทำลายเป็นกิเลส ²

จ. บ่อเกิดของรูป

การระบวหารูปมีอะไร เป็นเพียงการแจกแจงตัวประกอบสำหรับอธิบายปรากฏการณ์ว่ามีอะไร สิ่งที่เกิดขึ้นย่อมมีหลาย ๆ อย่างประกอบกัน มีอะไรเกิดขึ้นอย่างใด ๆ โดยลำพัง รูปที่แจกแจงตัวประกอบออกไปเป็น 28 รูป ก็มีอะไรเป็นธาตุที่มีอยู่ลอย ๆ อย่างอิสระ รูปเหล่านี้ก็มีบ่อเกิดของกันอีก บางรูปก็มีบ่อเกิดเดียว บางรูปต้องมีบ่อเกิดประกอบ

¹ ชุนสรพพิทโกศล, คู่มือการศึกษารูปสังคหวิภาค พระอภิธรรมัตถดังคหะปริจ-
เฉท ที่ 6, หน้า 13 และ Anurudha, Compendium of Philosophy, tr.
Shwe Zan Aung, p. 156.

² Ibid., p. 158.

กันเป็น 2 หรือ 3 หรือ 4 ไม่เกินกว่านี้

ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ ท่านพระอนุรุทธาจารย์ได้กล่าวว่า บ่อเกิดของรูปที่เรียกว่า สมุฏฐาน มี 4 คือ ¹

1. กัมมสมุฏฐาน รูปเกิดจากอกัตถกรรม หรือกรรมชรูป
2. จิตตสมุฏฐาน รูปเกิดจากจิต หรือจิตตชรูป
3. อุตฺตสมุฏฐาน รูปเกิดจากอุตฺต หรืออุตฺตชรูป
4. อาหารรูป รูปที่เกิดจากโอชา หรืออาหารชรูป

การอธิบายบ่อเกิดของอุปาทายรูปของพุทธปรัชญานั้น พุทธปรัชญา "มิได้พยายามแก้ปัญหาโดยแสดงบ่อเกิดอันคัมภีระของรูปหรือวัตถุ พุทธปรัชญายอมรับว่ารูปหรือวัตถุมีอยู่จริง และจะพัฒนาได้ 4 ทาง" ² พิจารณาอีกแง่หนึ่ง จะเห็นได้ว่าการอธิบายรูปโดยแบ่งออกไปต่าง ๆ แล้วยกสมุฏฐานมารองรับ ก็เป็นการอธิบายโดยยึดคติที่ปัจจัยตาหรือปัจจุสมุบาทเป็นหลักอธิบายนั่นเอง ซึ่งเราอาจจะเรียกได้ว่าเป็น "ปัจจุสมุบาทในรูปหรือวัตถุ"

อุปาทายรูป รวมทั้งมหาภูตรูป มีสมุฏฐานต่าง ๆ กันดังนี้ ในคัมภีร์อภิญญาสาสนี อรรถกถาธรรมสังคหีปกรณ์ ได้กล่าวไว้ในรูปกัณฑ์ว่า

รูป 10 มีสมุฏฐานเดียว, รูปเดียว มีสมุฏฐาน 2, รูป 3 มีสมุฏฐาน 3,
รูป 9 มีสมุฏฐาน 4, รูป 2 ไม่ตั้งขึ้นแต่สมุฏฐานอะไรเลย

ในบรรดารูปเหล่านั้น รูป 8 เหล่านี้ คือ จักขุประสาท ๓ตา ชีวิตินทรีย์ ย่อมตั้งขึ้นแต่กรรมเท่านั้นส่วนเดียว, กายวิญญูติและจิวิญญูติทั้ง 2 ตั้งขึ้นแต่จิตโดยส่วนเดียว ฉะนั้นจึงชื่อว่ารูป 11 มีสมุฏฐานเดียว

¹ Ibid., p. 161.

² Narada, A Manual of Abhidhamma, p. 304.

สัททรูป ย่อมตั้งขึ้นแต่อกุและแต่จิต ฉะนั้นจึงชื่อว่า รูปเดียวมีสมภูฐาน 2
ในสัททรูปนั้น เสียงของอวิญญาณะ ตั้งขึ้นแต่อกุ เสียงของสวิญญาณะ
ตั้งขึ้นแต่จิต

ส่วนvikararup ทั้ง 3 มีรูปลหุตาเป็นต้น ย่อมตั้งขึ้นแต่อกุ จิต และอาหาร
ฉะนั้นจึงได้ชื่อว่า รูป 3 มีสมภูฐาน 3

รูป 9 ที่เหลือ ย่อมตั้งขึ้นแต่สมภูฐาน 4 คือ แต่อกุ จิต อาหารเหล่านั้น
และแต่กรรม ฉะนั้นจึงชื่อว่า รูป 9 มีสมภูฐาน 4

ส่วนรูปขรตาและรูปอนิจจตา ย่อมไม่ตั้งขึ้น แม้แต่สมภูฐานเดียวในบรรดา
สมภูฐานเหล่านั้น ฉะนั้นจึงตั้งชื่อว่ารูป 2 ไม่ตั้งขึ้นแต่สมภูฐานอะไร ๆ เลย¹

ข้อความในคัมภีร์อัฐสาลินีข้างต้นนี้ อาจจะขยายความโดยนำเอารูปทั้งหมดมาจัด
ลงในตาราง เพื่อให้เข้าใจง่ายได้ดังนี้

¹ อัฐสาลินี, เล่ม 3, ศูนย์คนกวาทางพระพุทธศาสนา, หน้า 226-227.

ตารางแสดงรูปกับสมมุติฐานของรูป

ชื่อรูป	จำนวน	สมมุติฐาน				สรุปจำนวนรูปและจำนวนสมมุติฐาน
		อภิศักกรรรม	จิต	อกุ	อาหาร	
มหาภูตรูป	4	✓	✓	✓	✓	1. รูปที่มีอภิศักกรรรมเป็นสมมุติฐาน อย่างเดี่ยว 9 รูป คือ ปสาท- รูป 5 ภาวรูป 2 ททรูป 1 ชีวิตรูป 1 (หรืออินทริยรูป + ททรูป 1)
ปสาทรูป	5	✓	-	-	-	
โคจรรูป	3	✓	✓	✓	✓	
สัตว์รูป	1	-	✓	✓	-	
ภาวรูป	2	✓	-	-	-	
ททรูป	1	✓	-	-	-	
ชีวิตรูป	1	✓	-	-	-	
อาหารรูป	1	✓	✓	✓	✓	2. รูปที่มีจิตเป็นสมมุติฐานอย่างเดี่ยว 2 รูป คือ วิญญาณัตติรูป 2
ปริจเฉทรูป	1	✓	✓	✓	✓	3. รูปที่มีสมมุติฐานอย่างเดี่ยว 11 รูป คือ ปสาทรูป 5, ภาวรูป 2, ททรูป 1, ชีวิตรูป 1, วิญญาณัตติรูป 2
วิญญาณัตติรูป	2	-	✓	-	-	4. รูปที่มี 2 สมมุติฐาน คือ สัตว์รูป 1
วิการรูป	3	-	✓	✓	✓	5. รูปที่มี 2 สมมุติฐาน คือ วิการรูป 3
ลักษณรูป	4	-	-	-	-	6. รูปที่มี 4 สมมุติฐาน 9 รูป คือ มหาภูตรูป 4, อาหารรูป 4 และปริจเฉทรูป 1
รวม	28	18	15	13	12	7. รูปที่ไม่มีสมมุติฐานใด ๆ เลย 4 รูป คือ ลักษณรูป 4

ฉ. การจัดกลุ่มรูป

การอธิบายปรากฏการณ์ของรูปว่ามีอะไรและบ่อเกิดเป็นอะไร ยังไม่อาจให้ความกระจ่างแจ้งวามหาญทรูปและอุปาทายรูป ซึ่งมีสมมุฐานต่างกันจนรวมตัวกันขึ้นแล้วจะเป็นอะไร การจัดกลุ่ม (กลาป) จึงจำเป็นตองนำเขามาใช้เพื่ออธิบายพุทธปรัชญาทอนย่อยรูปลงเป็นปรมาณหรืออะตอม และในอะตอมหนึ่ง ๆ ก็มีโซเป็นเชิงเดี่ยวแต่เป็นสังขตะคือยังมีส่วนประกอบ การรวมตัวของปรมาณต่าง ๆ เหล่านี้จะทำให้ปรากฏการณ์ต่าง ๆ เกิดขึ้นมา การอธิบายของพุทธปรัชญาเช่นนี้ เราจะสังเกตเห็นว่าพุทธปรัชญาถือตามแนวคิดว่า จากปริมาณไปหาคุณภาพ และนี่ก็หมายความว่าพุทธปรัชญาโคเสนอแนวคิดนี้ไว้มาก่อนเฮเกล มานานแล้ว

คำว่า "กลาป" แปลว่าหมวด หมู่ มัด ในพจนานุกรมบาลีของของวิส เดวิดส์ ได้ให้ความหมายไว้ว่า "ในทางปรัชญา หมายถึงกลุ่มของคุณสมบัติต่าง ๆ ที่เป็นของรูป" ¹ คร. คับลิว. เอฟ. ชยสุริยะ ได้แปลคำนี้ว่า "หน่วยของวัตถุ (Unit of matter) หรืออะตอม" ² ท่านนยายตีโลกะ ใช้คำแปลว่า "หน่วยของกาย (Corporeal Unit)" ³

ในกลาปหนึ่ง ๆ ที่เรียกว่า สุธัญฐูกลาป (pure octad atom) จะประกอบด้วยธาตุพื้นฐานคือมหาญทรูป และธาตุรองคืออุปาทายรูป นี่ก็หมายความว่าแต่ละหน่วยหรือแต่ละอะตอมของรูป ไม่มีรูปใดที่จะขาดคุณสมบัติต่าง ๆ หรือธาตุรอง คือ ความแข็ง (hardness) , การเกาะกุม (cohesion) , พลังงาน (energy) , การเคลื่อนไหว (motion) , สี (colour) , รส (taste) , กลิ่น (smell) , และธาตุโอชา

¹ T.W. Rhys Davids and William Stede, Pali-English Dictionary, p. 198.

² Dr. W.F. Jayasuriya, op.cit., p.88.

³ Nayanatiloka, Buddhist Dictionary, p. 68.

(Nutriment) หรือ ปฐวี อาโป เตโช วาโย วัณณะ รส คันธะ และชีวิตินทรีย์ โดยลำดับ
 สุธรรณธาตุเหล่านี้เรียกก็อย่างหนึ่งว่า อวินิพโยกรูป (an unisolable radical)
 คุณสมบัติเหล่านี้เป็นคุณสมบัติที่ขาดไม่ได้สำหรับหน่วยของรูป แนวคิดการจัดกลุ่มเช่นนี้ จะ
 เห็นได้อีกอย่างหนึ่งว่า เมื่อนำคุณสมบัติอื่นมาเพิ่มเข้า ก็ทำให้เพิ่มความสะดวกในการตั้งชื่อ
 กลุ่ม เช่น เอาชีวิตินทรีย์มาเพิ่มเข้ากับ อวินิพโยกรูป เรียกว่าชีวิตินอกกลาป (Life
 Nonad atom) เป็นต้น

ไคกลาวไวแล้วข้างตน (2.3) ว่า รูปทั้งหมดมีสมุฏฐานเป็นอดีตกรรม จิต อุต
 และอาหาร สมุฏฐานเหล่านี้นอกจากจะเป็นบ่อเกิดของรูปต่าง ๆ แต่ละรูปแล้ว ยังทำให้
 รูปต่าง ๆ รวมกันเข้าเป็นกลุ่มได้อีก ในคัมภีร์อริชัมมัตถสังคหะ แสดงหน่วยที่เกิดขึ้นจาก
 การรวมของรูปเป็น 4 กลุ่มตามสมุฏฐาน คือ กัมมสมุฏฐานกลาป มี 9 กลุ่ม จิตตสมุฏฐาน
 กลาป มี 6 กลุ่ม อุตสมุฏฐานมี 4 กลุ่ม และอาหารสมุฏฐานมี 2 กลุ่ม รวมเป็น 21 กลุ่ม¹
 ในคัมภีร์สังจสังเขป ท่านพระอานนทไคกลาวว่า "หมวดแห่งรูป ในสิ่งที่มีชีวิต 9, 7, 4,
 และ 2 ฟิงทราป, ควบ กรรม จิต อุต และอาหาร หมวด 2 ในสิ่งไม่มีชีวิตฟิงทราป"²
 ตามข้อความนี้ ท่านผู้รจนาคองการจะไห้ทราบว่ รูปที่เกิดจากองค์ประกอบแต่ละอย่างหรือ
 หลายอย่างนั้น เมื่อเกิด มีไ้เกิดแต่ละรูป แต่บังเกิดเป็นหน่วยหรือกลุ่ม เรียกว่า กลาป
 ในสิ่งที่มีชีวิต กรรมจะไห้เกิดกลาปไ้ 9 จิตไห้เกิดกลาปไ้ 6 อุตไห้เกิดกลาปไ้
 4 อาหารไห้เกิดกลาปไ้ 2 ส่วนในสิ่งที่ไม่มีชีวิต มีกลาปเพียง 2 ดังนี้

¹ อภิธัมมัตถสังคหะ แปล, คณะกรรมการแผนกวิชาการแห่งกองการวิปัสสนาธุระ,
 หน้า 177-182.

² นาวาเอก แยม ประพัฒน์ทอง, พระคัมภีร์สังจสังเขป, หน้า 12.

1. สิ่งที่มีชีวิต

ก. กรรมเป็นสมมูลฐาน 9 คือ

จักขุทศกะ (eye-decad), โสทศกะ (ear-decad), ฆานทศกะ (nose-decad), ชิวหาทศกะ (tongue-decad), กายทศกะ (body-decad), อิตถীগาวทศกะ (female-decad), ปุริสภาวะทศกะ (male-decad), วัตถุทศกะ (base-decad), ชีวิตนวกะ (life monad)

[อธิบาย จักขุทศกะ มีองค์ประกอบคือ อวินิพโลครูป (8) ไคแกมมหาญครูป (4) สี่ กลิ่น รส โอชา (4) + ชีวิต (1) + จักขุประสาทรูป (1) = ทศกะ (10) ส่วนชีวิตนวกะ ไคแกอวินิพโลครูป 8 + ชีวิตรูป (1) = นวกะ (9) นอกนั้นก็ทำนองเดียวกัน เพียงแต่เปลี่ยนจักขุประสาทรูปเป็นรูปอื่นเท่านั้น]

ข. จิตเป็นสมมูลฐาน มี 6 คือ

สุทษฏฐกะ (pure octad), กายวิญญูตินวกะ (bodily intimation nonad), วจวิญญูติทศกะ (vocal intimation decad), ลหุตาติเอกาทศกะ (undecad of plasticity), ลหุตาติทวาทศกะ (dodecad of plasticity), ลหุตาติเตรทศกะ (tredecad of plasticity)

[อธิบาย สุทษฏฐกะ คือ อวินิพโลครูป (8) ไคแกมมหาญครูป (4) + กับสี่ กลิ่น รส โอชา (4) ปฏิกริยาเกิดขึ้นในบุคคล ในเวลาไม่เกี่ยวกับการเคลื่อนไหวการพูดหรือการออกเสียงอย่างใด ในขณะที่มีจิตใจอ่อนเพลีย ไม่เข้มแข็ง, ในขณะที่เสียใจ โกรธ มีลักษณะอาการหน้าซีด หน้าแดง, ในขณะที่เกลียดกลัว มีลักษณะอาการขนลุก ขนพอง เป็นต้น เป็นลักษณะของสุทษฏฐกะที่มีจิตเป็นสมมูลฐาน

กายวิญญูตินวกะ คือ อวินิพโลครูป (8) + กายวิญญูติ (1) + เกิดขึ้นเมื่อเวลาเคลื่อนไหวร่างกายต่าง ๆ ที่ไม่เป็นปรกติ คือในเวลาที่มีจิตใจอ่อน ไม่เข้มแข็ง ไคแกการเดิน ยืน นั่ง นอน คู้ เขยิบก เหลียวซ้ายแลขวา เดินหน้าถอยหลัง เป็นต้น

วจวิญญูติทศกะ คือ อวินิพโลครูป (8) + วจวิญญูติ (1) + สัททะ (1) เกิดขึ้น

เมื่อพูด อ่านหนังสือ ร้องเพลง สวดมนต์ เป็นต้น ที่ไม่เป็นปกติ คือในเวลาที่ยังรู้สึกไม่ใคร่สบาย หรือในเวลาที่ยังจิตใจท้อถอย ไม่เต็มใจพูด ไม่เต็มใจอ่าน เป็นต้น

ลหุตาทีเอกาทสกะ คือ อวินิโภครูป (8) + วิการรูป (3) = เอกาทสกะ (11) เกิดขึ้นในเวลาที่ไม่เกี่ยวกับการเคลื่อนไหว การพูด หรือการออกเสียงอย่างใด, ในขณะที่จิตใจสบาย เข้มแข็ง, ในขณะที่ใจ มีลักษณะที่หน้าตาขุ่นบาน, ในขณะที่ปิติ มีลักษณะอาการขนลุกขนพอง เป็นต้น

ลหุตาทีทวาทสกะ คือ อวินิโภครูป (8) + วิการรูป (3) + กายวิญญูติ (1) = ทวาทสกะ (12) เกิดเมื่อเวลาเคลื่อนไหวร่างกายต่าง ๆ ในเวลาที่จิตใจสบาย เข้มแข็ง ใจแก่การเดิน ยืน นั่ง นอน เป็นต้น ที่คล่องแคล่วสะดวกสบาย

ลหุตาทีเทรทสกะ คือ อวินิโภครูป (8) + วิการรูป (3) + วจีวิญญูติ (1) + สัททรูป (1) = เทรทสกะ (13) เกิดเมื่อเวลาพูด อ่านหนังสือออกเสียง ร้องเพลง สวดมนต์ เป็นต้น ที่เป็นปกติ หรือในเวลาที่ยังจิตใจสบาย การพูด การอ่าน เหล่านี้เป็นไปได้โดยสะดวกและคล่องแคล่ว.]

ค. อุตุเป็นสมุฏฐาน มี 4 คือ

สุทฐฎฐกะ (pure octad), สัททนวกะ (the sound monad), ลหุตาทีเอกาทสกะ (the undecad of plasticity), ลหุตาทีทวาทกะ (the dodecad of sound and plasticity)

[อธิบาย สุทฐฎฐกะ อวินิโภครูป (8) เกิดได้ในสิ่งที่ไม่มีชีวิตทั้งปวง ที่เกิดในสิ่งที่มีชีวิต เป็นพื้นฐานรักษารูปมิให้เน่าเปื่อย เมื่อร่างกายไม่ปกติ เช่นในเวลาไม่สบาย อ่อนเพลีย ก็จัดเป็นสุทฐฎฐกะ

สัททนวกะ มีอวินิโภครูป (8) + สัทท (1) = นวกะ (9) เกิดได้ในสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ในสิ่งที่ไม่มีชีวิต เช่น พาร้อง ลมพัด เสียงที่ไหล เสียงคลื่น เสียงเรือ เสียงรถ เสียงฆ้อง กลอง ระฆัง เป็นต้น ในสิ่งที่มีชีวิต เช่น เสียงกรน เสียงทองลั่น ทองร้อง เสียงทบมือ คีคิ้ว เป็นต้น เสียงต่าง ๆ เหล่านี้ไม่ชัดเจน

ลหุตาทีเอกาทศกะ มี อวินิพโกครูป (8) + วิการรูป (3) = เอกาทศกะ (11)
 เกิดขึ้นในสิ่งที่มีชีวิตเท่านั้น ถ้าร่างกายปรกติแข็งแรง สบาย ก็มี อวินิพโกครูป วิการรูป
 แต่ถาไม่ปกติ ไม่สบาย อ่อนเพลีย ก็มีแต่สุทฐฎกะ หรือ อวินิพโกครูป (8) เท่านั้น ไม่มี
 วิการรูป (3)

ลหุตาทีทาทศกะ อวินิพโกครูป (8) + สัททรูป (1)+วิการรูป (3) = ทาทศกะ
 (12) เกิดขึ้นเฉพาะสิ่งที่มีชีวิตเท่านั้น เหมือนกับสัทททวกะ แต่เสียงแจ่มใสชัดเจน]

ง. อาหารเป็นสมภูฐาน มี 2 คือ

สุทฐฎกะ (pure octad) และลหุตาทีเอกาทศกะ (the decad of
 plasticity)

[อธิบาย สุทฐฎกะ มี อวินิพโกครูป (8) เกิดขึ้นเมื่ออาหารหรือยาต่าง ๆ ที่
 รับประทานเข้าไปแล้วไม่ทำให้ร่างกายกระปรี้กระเปร่า แต่กลับทำให้ไม่สบาย วิงเวียน
 คลื่นเหียน แน่น เป็นลม เป็นต้น

ลหุตาทีเอกาทศกะ มี อวินิพโกครูป (8) + วิการรูป (3) = เอกาทศกะ (11)
 เกิดขึ้นเมื่อรับประทานอาหารหรือยาเข้าไปแล้ว ทำให้ร่างกายสดชื่น สบาย มีเรี่ยวแรง
 ทั้งสองนี้เกิดขึ้นเฉพาะแก่สิ่งที่มีชีวิตเท่านั้น]

(2) สิ่งที่ไม่มีชีวิต

ไคแก สุทฐฎกะ (pure decad) และ สัทททวกะ (the sound nonad)

[อธิบาย สิ่งที่ไม่มีชีวิต ไคแกสองที่เป็นอนุปาตินนะ (unanimated thing)
 คือเป็นสิ่งที่ไม่มีใบครอง รวมทั้งต้นไม้ควย พุทธปรัชญาไม่ยอมรับว่าต้นไม้มีชีวิตเหมือนเช่น
 ต้นไม้คำรงอยู่ไคควยอตุ แต่ไม่มีชีวิตรูป ซึ่งมีกรรมเป็นบ่อเกิด คาของต้นไม้จึงเหมือนกับ
 สิ่งที่ไม่มีชีวิตอื่น ๆ ในภุคคามวรรคสิกขามทที่ 1 แห่งวินัยปิฎก พระพุทธเจ้าทรงชี้ให้เห็น

ว่า มนุษย์สมัยนั้นเข้าใจว่าตนไม่มีชีวิต¹ และโคตรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามภิกษุตัดต้นไม้ เพราะชาวบ้านไม่เลื่อมใส หนึ่ง เราไม่ถือว่าตนไม่ดำรงอยู่โดยควอาหาร เพราะไม่ได้กินอาหารอย่างสัตว์ เช่นเดียวกับเราพูดว่า "รถคันนี้กินน้ำมันมาก รถคันนี้กินน้ำมันน้อย ความจริงรถหาได้กินน้ำมันเข้าไปไม่ ไซ้กล่าวกันโดยโวหารสมมติเท่านั้น"²]

3.3 รูปในฐานะเป็นที่ตั้งของจิตและจริยธรรม

รูปจะมีค่าเท่ากับวัตถุที่มีอยู่ทั้งหมด หากไม่เป็นที่ตั้งของจิต และเราก็ไม่อาจพิจารณาในแง่ของจริยธรรมได้ ตัวมนุษย์หรือกายคือรูปต่าง ๆ ที่ประชุมกัน (สังขตะ) โดยตัวของมันเอง ไม่สามารถจะรู้อารมณ์ใด ๆ ได้ (อนารัมมณะ) เกิดขึ้นโดยอาศัยองค์ประกอบต่าง ๆ ซึ่งมีจิตเป็นหนึ่งในจำนวนนั้น การเกิดขึ้นของมันจึงเพื่อให้จิตอาศัย (กุหาสมัย)³ และเป็นประทุ (ทวาร) ของจิต ทำให้จิตสามารถสัมผัสกับโลกภายนอกได้ (อายตนะ) ในแง่นี้ ค่าของรูปสำหรับจิตก็เท่ากับเป็นอุปกรณ์ของจิต หนึ่ง เนื่องจากการเกิดขึ้นของกาย มีสมุฏฐานจากกรรม จิต อุกุ อาหาร เราจะเห็นว่าในองค์ประกอบทั้ง 4 นี้ จิตเป็นตัวการ ณ เหตุที่สำคัญ เพราะองค์ประกอบอีกอันหนึ่งคือกรรม ต้องขึ้นอยู่กับจิต ฉะนั้น จิตจึงต้องมีฐานะเป็นผู้บำรุงรักษา⁴ และนี่ก็เป็นเหตุผลแสดงให้เห็นอีกประการหนึ่งว่า ทำไมกายจึงต้องมีจิตเพื่อการดำรงอยู่

พุทธปรัชญากล่าวถึงตัวมนุษย์ในฐานะเป็นอุปกรณ์ของจิตในแง่ที่เป็นที่ต่อหรือที่สัมผัสของจิตกับโลกภายนอก 5 ทาง (ทวาร 5) คือจักขุทวาร, โสททวาร, ฆานทวาร,

¹ วิ. มหา. 2/324/420.

² ปรมัตถธรรม 4, มูลนิธิอภิธรรมมหาธาตุวิทยาลัย, หน้า 351.

³ ชุ.ธ. 25/13/17.

⁴ ในอรรถกถาอัฐสาลินีกล่าวไว้ว่า รูป ชื่อว่ามหาภูต โดยเหตุที่ต้องบำรุงรักษา มาก, อรรถกถาอัฐสาลินี, เรื่องเดิม, หน้า 146.

ชีวหาทวาร, กายทวาร ส่วนโนทวารซึ่งเป็นโนทวารที่ 6 เป็นเรื่องของจิตโดยเฉพาะ¹ แต่ในฐานะที่เป็นที่ตั้งแห่งจริยธรรมในตัณหุมนุษย์ พุทธจริยาจะเน้นกายเป็นส่วนหนึ่งของกรรม 3 ซึ่งได้แก่ กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม อันเป็นที่มาของความประพฤติกิ (สุจริต) และความประพฤติกิชั่ว (ทุจริต)² ในข้อปฏิบัติที่ถูกตอง(อภินิหารปฏิบัติ) พุทธปรัชญาเน้นหมดทั้ง 6 ทาง (อินทริยสังวร 6)³ ที่จะต้องควบคุมระวัง

พุทธปรัชญาวางหลักปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายอันสูงสุด คือ สีล สมาธิ ปัญญา สีลซึ่งเป็นบันไดแรก ต้องเริ่มก้าวจากการควบคุมกายและวาจา หรือควบคุม ตา หู จมูก ลิ้น กาย⁴ จนสามารถควบคุมจิตด้วยสมาธิและทำให้เกิดปัญญาได้ในที่สุด

กายเป็นประตูของจิต และเป็นที่ตั้งของจิต กายจึงมีความสำคัญที่ควรเป็นที่ตั้งของสติ (สติปัฏฐาน) เป็นที่ตั้งแห่งความระลึกรู้ (กายคตาสติ) ทั้งภายในและภายนอก ในพระคัมภีร์ของพุทธปรัชญา การกระทำเช่นนี้จะทำให้เกิดความเข้าใจให้แจ่มแจ้ง ซึ่งจะทำให้สามารถได้รับประโยชน์จากกายได้มากที่สุด⁵ การทำความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้งเกี่ยวกับกายนี้

¹ ส.สพ. 18/342/242.

² ที.ปา. 11/228/227 และ ที.ปา. 11/228/227.

³ อ.ติก. 20/455/142 อินทริยสังวร ได้แก่การสำรวมไม่ให้บาปครอบงำจิต เมื่อรับรู้อารมณ์ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ.

⁴ คำว่า สีล มีความหมาย 2 ทาง คือ 1. สโมธานะ ประมวลกายวาจาไม่ให้เลอะเทอะ 2. อุปะชารณะ เป็นที่รองรับกุศลธรรมหรือความดีทั้งหลาย, วิสุทธิมรรค แปล ตอน 1, เรื่องเคิม, หน้า 15-16.

⁵ กายคตาสติ เป็นอนุสติข้อที่ 8 มุ่งการทำจิตให้สงบ ในหนังสือแนวนิกทางศาสนา สุชีโวภิกขุอธิบายว่า "กายคตาสติ - การระลึกรู้ส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย อาจน้อมไปใช้ในเรื่องสอนตนได้รอยแปดพันประการ...", สุชีโวภิกขุ, แนวนิกทางศาสนา, หน้า 133.

เราอาจทำได้ 2 วิธี คือ วิเคราะห์ คือพิจารณาแยกออกเป็นส่วนประกอบ และสังเคราะห์¹ พิจารณารวมส่วนประกอบนั้นเข้ามา การพิจารณาแบบวิเคราะห์เป็นการคลายความเป็นกลุ่มก้อน การพิจารณาแบบสังเคราะห์ เป็นการยอมรับสมมติพร้อมด้วยความเข้าใจธรรมชาติที่แท้จริง การไม่พิจารณาแบบนี้ ที่พระอรหันตดาจารย์โคกกล่าวไว้ในคัมภีร์ปปัญจสูทนี ปฐมภาค ว่า "เห็นสิ่งใด ไม่รู้สิ่งนั้น รู้สิ่งใด ไม่เห็นสิ่งนั้น เมื่อไม่เห็นคนโง่ ก็ถูกผู้กมคติให้คิด อยู่ เมื่อถูกผู้กมคติไว้ ก็ไม่หลุดพ้นไปได้"²

พุทธปรัชญาได้เปรียบเทียบมนุษย์ด้วยเครื่องเปรียบเทียบต่าง ๆ ทำให้ทราบธรรมชาติ และแนวโน้มของกาย ทั้งในแง่ที่ควรพิจารณา (อนุปัสสนา) และการระลึกถึงความจริง (กายคตาสติ) และในขณะที่เดียวกันก็เป็นประโยชน์ในแง่ศีลธรรมอีกด้วย

ในพระไตรปิฎก ได้มีการเปรียบเทียบว่า อาจเปรียบด้วยนคร³ เปรียบด้วยโลก⁴ เปรียบด้วยรถ⁵ เปรียบด้วยจอมปลวก (วรมุขิก)⁶ เปรียบด้วยผี (คณฺฑ) ⁷ เปรียบ

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 132 และ คัมภีร์ปปัญจสูทนี เล่ม 1 แปล, มุนินิ อภิธรรมมหาธาตุวิทยาลัย, หน้า 228.

² ธนิต อยู่โพธิ์, สติปัญญาสำหรับทุกคน, หน้า 111 และ คัมภีร์ปปัญจสูทนี แปล เล่ม 1, เรื่องเคิม, หน้า 288.

³ ชุ.ธ. 25/21/29.

⁴ ส.ส. 15/21/29.

⁵ ชุ.ธ. 25/23.

⁶ ม.มู 12/291/233.

⁷ คัมภีร์สุตตร อ. นวก. 23/219/355.

ควยฟองน้ำ (แผน) ¹ เปรียบควยหม้อ (กุมภ) ² เปรียบควยพยับแคค (มรีจิก) ³
เป็นต้น

ในคัมภีร์อัฐศาสตร์นี้ มีการเปรียบเทียบโดยแยกเปรียบเทียบมหาภูตรูปและอายคนะต่าง ๆ เป็นที่นำพิจารณาในแง่ของจริยะอย่างยิ่ง

(1) รูป ชื่อว่า มหาภูต เพราะเป็นเหมือนกับนักเล่นกล หรือเหมือนกับมหาภูต คือยักษ์ผู้ชายและยักษ์ผู้หญิง ที่กล่าวว่าเป็นเหมือนกับนักเล่นกล คือ "ตัวมหาภูตรูปเองมี ไซเป็นสี่เขียวเลย ก็แสดงอุปาทายรูปเป็นสี่เขียว มีไซเป็นสี่เหลืองเลย ก็แสดงอุปาทายรูปเป็นสี่เหลือง มีไซเป็นสี่แดงเลย ก็แสดงอุปาทายรูปเป็นสี่แดง มีไซเป็นสี่ขาวเลย ก็แสดงอุปาทายรูปเป็นสี่ขาว" ⁴ ที่กล่าวว่าเป็นเหมือนยักษ์ผู้ชาย คือ "มหาภูตเหล่านั้นจะเข้าไปข้างในของคนนั้นก็หาไม่ได้ หรือจะอยู่ข้างนอกก็ไม่พบ และไซว่ามันจะไม่แอบอิงคนผู้นั้นก็หาไม่ ซอนี้ ฉนโค แม่มหาภูตรูปเหล่านี้ ก็ฉนนั้นเหมือนกันแหละ จะเข้าคนหาภายในของกันและกันก็หาได้ไม่" ⁵ และที่กล่าวว่าเป็นเหมือนยักษ์ผู้หญิง คือ "ยักษ์ผู้หญิงปิดบังความที่ตัวมันน่ากลัวไวควยสี่สรรทรวงตรง และการเื่องกรายอันน่าชื่นใจ ลอลวงสัตว์ทั้งหลาย ฉนโค แม่มหาภูตรูปนี้ก็เหมือนกันฉนนั้นแหละ ปิดบังลักษณะตามสภาพซึ่งต่างเป็นความหยาบคายเป็นต้นของคนไวควยฉิวพรรณอันน่าชื่นใจ ควยทรวงตรงแห่งองคภาพพอันน่าชื่นใจ และควยการเื่องอย่างมือเท้า กระคิกนิ้วและยักก็ควอันน่าชื่นใจในสรีระแห่งหญิงชาย เป็นต้น ไวลอลวงคนเขลา" ⁶

¹ ชุ.ธ. 25/14/18.

² เรื่องเดียวกัน, 23/17.

³ เรื่องเดียวกัน, 23/32.

⁴ อรรถกถาอัฐศาสตร์นี้ แปล, เรื่องเดิม, หน้า 145.

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 146.

⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 146.

(2) ตาเปรียบเหมือนงู ตากับรูปเป็นสิ่งคู่กัน ความว่างเปล่าจึงไม่ถูกกับ
 รสนิยมตามธรรมชาติ "พอใจในที่ที่ไม่ราบเรียบ ย่อมไม่ชอบใจในที่ที่เกลี้ยงเกลา มีฝาทอง
 คำเป็นต้น" ¹ เหตุนี้ชอบเปรียบที่เหมาะสมจึงไม่มีอะไรจะเหมาะเท่ากับธรรมชาติของ
 "งูไม่ชอบนอนในที่ ๆ ชื้นแฉะและราบเรียบภายนอก แต่เวลาที่มันเลื้อยเข้าไปยังที่ที่เป็น
 กองหยากเยื่อที่รกไปค้วยหญ้า ใบไม้ และจอมปลวก เท่านั้นแล้วชอบนอน ย่อมชอบใจ ย่อม
 ถึงความสงบ" ²

(3) หูเปรียบเหมือนจรเข้ หูกับเสียงเป็นสิ่งคู่กัน ที่เปรียบคังนี้ก็เพราะหู
 "พอใจสิ่งที่เป็นโพลง อิงอาศัยอากาศ ชอบใจอยู่แต่ในสิ่งที่ เป็นของ คือรูหูที่เคียว อากาศ
 ในรูหูยอมเป็นปัจจัยในการได้ยินเสียงของสัตว์นั้น เมื่อขลุ่ยอากาศ คืออากาศโล่งตลอด ก็
 ควรเป็นปัจจัยเหมือนกัน คว้ยว่าเมื่อบุคคลกระทำการสวดภายในถ้ำ เสียงก็หาฟังฝ่าถ้ำออก
 มาข้างนอกไม่ แต่ยอมออกไปทางช่องประตูและหน้าต่าง เมื่อกระทบกันโดยสลับ ๆ กันแห่ง
 ธาตุ ย่อมไปกระทบโสตประสาท" ³ ธรรมชาติของหูที่พอใจสิ่งที่เป็นโพร่งนี้เอง จึงเปรียบ
 เหมือนกับจรเข้" แมจรเข้ออกไปข้างนอก ย่อมไม่เห็นสิ่งที่มันจะจับ มันยอมหลับตาไป
 อย่างเคียว แต่เมื่อมันลงน้ำไปสักร้อยวาเข้าสู่โพรงนอน จิตของมันยอมสงบ หลับสบาย" ⁴

(4) จมูกเปรียบเหมือนนก จมูกกับกลิ่น เปรียบเหมือนนก คือ แม่นกก็ยอม
 ไม่นินคืออยู่บนต้นไม้หรือพื้นดิน แต่เมื่อมันโฉบบินขึ้นสู่อากาศโล่งเลยไปสักชั่วหนึ่ง หรือสองระยะ
 ขวางกอนดิน ก็ยอมถึงความเป็นผู้มีจิตแน่วแน่ แมฆานะก็เปรียบเช่นนั้น พื่อใจในอากาศ
 มีกลิ่นซึ่งตองอาศัยลมเป็นอารมณ์ ดังจะเห็นได้เช่นเดียวกับโค เมื่อฝนตกใหม่ ๆ ก็ดมแล้ว

1 เรื่องเดียวกัน, หน้า 173.

2 เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

3 เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

4 เรื่องเดียวกัน, หน้า 173-174.

คนเล่าที่แผ่นดิน แล้วเบ่งหน้าหาอากาศหันหลัง และในเวลาที่เราแม่เอานิ้วมือจับขึ้น
 แห่งสิ่งที่มันกลืนแล้วสูดลม ไม่หันมาทางลม ก็ทำรูกลืนของสิ่งนั้นไม่" 1

(5) ลิ่นเปรียบเหมือนสุนัขบ้าน ลิ่นกับจรด

สุนัขบ้านเมื่อเที่ยวข้างนอก ย่อมไม่เห็นที่ที่ปลอดภัย ย่อมถูกประทุษร้าย
 โดยถูกขวางควยกอนหินเป็นต้น แต่เมื่อมันเข้าไปในบ้าน คอยชี้เถาที่เตาไฟ
 แลวนอน ย่อมมีความสำราญ แม่ชีวกาก็เปรียบเหมือนเช่นนั้น พอใจในบ้าน
 มีรสซึ่งอาศัยยาโปเป็นอารมณ์ จะเห็นไคคังที่ภิกษุ แม่กระทำสมณธรรมตลอด
 สามยามแห่งราตรี ก็ยังต้องถือบาตรครองจีวรเขายานแต่เขาครู และของ
 เคี้ยวอันแห่งที่ไม่เปียกน้ำลาย ใคร ๆ ก็ไม่สามารถจะรูดได้ 2

(6) กายเปรียบเหมือนสุนัขจิ้งจอก กายกับโณฎฐัพพะ เปรียบด้วยสุนัข
 จิ้งจอก คือ

แม่สุนัขจิ้งจอก เมื่อเที่ยวไปข้างนอก ก็ย่อมไม่ได้ความยินดี แต่เมื่อมัน
 เคี้ยวกินเนื้อมนุษย์ในป่าช้าคิบบแลวนอน นั้นแหละ ย่อมมีความสำราญ แม่
 กายก็เปรียบเช่นนั้น พอใจอยู่ในอุปาทินนกรูป มีโณฎฐัพพะซึ่งอิงอาศัยปรุวี
 เป็นอารมณ์ จะเห็นไคคังเช่นคนทั้งหลาย เมื่อหาอุปาทินนกรูปอื่นไม่ได้ ก็
 ยิงหนุณศรีษะบนฝ่ามือของตนเอง และปรุวีของกายนั้น ซึ่งอยู่ภายในและ
 กายนอก ก็ย่อมเป็นปัจจัยในการรับอารมณ์ จริงอยู่ แม่ที่นอนปุไว้อย่างดี

1 อรรถกถาอัฐสาลินี, เรื่องเคิม, หน้า 174.

2 เรื่องเคียวกัน, หน้า 175.

หรือผลไม้วางไว้บนมือ คนยังไม่ทันนั่งทับหรือไม่ทันบีบคั้น ก็ไม่สามารถ
รู้ความแข็งและอ่อนได้ ฉะนั้น ปรุวิซึ่งอยู่ภายในและภายนอก จึงเป็นปัจจัยใน
การรับรู้โน้มน้าวของกายปราสาทนี้¹

(7) การเปรียบเทียบสภาวะอันไม่ระคนกันของอายตนะ และอุปาทายรูป
อายตนะแต่ละอย่างจะทำหน้าที่ต่าง ๆ กัน ไม่ระคนกัน เหมือน

ธง 5 สี ที่เขายกขึ้นไว้ เงาม่อมเป็นเหมือนเนื่องกันเป็นอันเดียวกัน
ก็จริง แต่เงาของธงผืนนั้นไม่ระคนกันเลย ฉนโค เมื่อเขาเอาผ้า 5 สี
ควั่นเป็นไส้ตามประทีปไว้ เปลวย่อมเป็นเหมือนเนื่องเป็นอันเดียวกันก็จริง
แต่เปลวแห่งแสงของฝ้ายนั้น ๆ ต่างก็เป็นเฉพาะแต่ละอย่าง ๆ²

อุปาทายรูปอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน "ในกายแม่เหล่านี้ ย่อมจะเป็นธรรมชาติคัจฉะเนื่อง
กันเป็นอันเดียวกันก็จริง แต่ก็ไม่ระคนกันและกันเลย เหมือนอย่างเงาภูเขาและเงาคนไม่
ในเวลาเย็น เป็นคัจฉะเนื่องเป็นอันเดียวกันก็จริง แต่ก็ไม่ระคนกันและกันทีเดียว"³

1 เรื่องเดียวกัน, หน้า 175.

2 เรื่องเดียวกัน, หน้า 176.

3 เรื่องเดียวกัน, หน้า 177.

3. ธรรมชาติของมนุษย์ทางจิต

เนื้อหาของพุทธปรัชญาทั้งหมดมีจิตเป็นแก่น ไต่ถวิลมาแล้วข้างต้นว่า เนื้อหาของพุทธปรัชญาเป็นจริยศาสตร์สำหรับปรับปรุงจิต เพื่อบรรลุเป้าหมายสูงสุด ซึ่งเป็นเมตตาสีลสิกข์ (Vibh. supra, p. 36) ตามข้อสังเกตดังกล่าวนี้ เราจะเห็นว่า ธรรมชาติของมนุษย์ทางจิต จึงมีความสำคัญมากที่จะต้องทำความเข้าใจให้แจ่มแจ้ง ประโยชน์ที่จะได้รับก็คือ 1. ทำให้เข้าใจธรรมชาติของมนุษย์ตามความเป็นจริง 2. อำนวยประโยชน์ในการปฏิบัติตามหลักจริยศาสตร์ 3. ทำให้เห็นว่า ปัญหาเมตตาสีลสิกข์ มีเหตุผลและมีทางเป็นไปได้ได้อย่างไร

พุทธปรัชญา เป็นอเทวนิยม การอธิบายธรรมชาติจิตของมนุษย์จึงจำต้องวิเคราะห์เป็นกฎเกณฑ์ จิตของมนุษย์มิได้มีลักษณะโดด ๆ แต่ต้องมีเหตุปัจจัยหรือองค์ประกอบธรรมชาติของจิตเป็นสังขตธ เช่นเดียวกับกาย การที่มนุษย์จะมีความก้าวหน้า หรือถอยหลัง มีความสุข หรือมีความทุกข์ ก็เป็นไปตามกฎเกณฑ์ที่มีอยู่ในตัวของจิต ถ้าทราบกฎเกณฑ์ของจิตเป็นอย่างดี เราก็คงค้นหาเหตุ และแก้ไขได้อย่างมีเหตุผล ในแง่เกี่ยวกับการปฏิบัติตามหลักจริยศาสตร์ การทราบธรรมชาติจิตจะทำให้สามารถรู้ว่า หลักใดที่เหมาะสม และจิตมีองค์ประกอบอะไรบ้างในขณะนั้นที่ควรละเว้น หรือควรปรับปรุงให้ดีขึ้น อนึ่งการที่พุทธปรัชญายอมรับเรื่องการเวียนเกิด และภพภูมิต่าง ๆ และยอมรับว่านิพพานเป็นสถานที่ยพ้นจากการเวียนเกิด พุทธปรัชญาจำต้องแบ่งจิตออกเป็นประเภทต่าง ๆ เพื่ออธิบาย ข้อสังเกตดังกล่าวนี้จะเห็นนัยะจาก (1) หลักพุทธปรัชญาเรื่องไตรลักษณ์, ปฏิจจสมุปบาท (2) อริยสัจ, สติปัฏฐาน และ (3) กรรม และ นิพ พาน เป็นต้น ตามลำดับ

ในที่สุดขั้นต ปิฎก เราจะพบว่าพระพุทธพจน์แสดงความสำคัญของจิตไว้เป็นอันมาก เช่น พึงเป็นผู้ฉลาดในกระบวนจิตของตน¹ การฝึกจิตเป็นความดี² จิตที่ฝึกแล้ว

¹ อง. ทสก. 24/100.

² ชุ.ธ. 25/13/17.

นำสุขมาให้¹ ผู้มีปัญญาพึงรักษาจิต² ถ้าบาปเกิดจากอารมณ์ใด ๆ พึงห้ามใจจาก
 อารมณ์นั้น³ เมื่อจิตเศร้าหมองแล้ว ทุคติเป็นอันต้องหวัง⁴ เมื่อจิตไม่เศร้าหมองแล้ว
 สุกติเป็นหวังได้⁵ เมื่อจิตไม่ตั้งมั่น ไม่รู้พระสัทธรรม มีความเลื่อมใสเลื่อนลอย ปัญญา
 ย่อมไม่บริบูรณ์⁶ เป็นต้น การวิเคราะห์จิตแสดงองค์ประกอบต่าง ๆ อย่างละเอียด
 ปรากฏว่ามีโคมีในสูตรตันตปิฎกเหมือนอย่างในอภิธรรมปิฎก⁷ ส่วนใหญ่จะวิเคราะห์ตาม
 หลักชั้น⁵ เป็นพื้น คือวิเคราะห์ออกเป็น เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ (v.
 supra p. 40) ในบางแห่งก็ปรากฏว่ามี การวิเคราะห์เวทนาออกเป็นเวทนา⁹ คือ
 สุขเวทนา, ทุกขเวทนา, อสุขมทุกขเวทนา, สามิสสุขเวทนา, สามิสทุกขเวทนา, นีรามิส
 ทุกขเวทนา, สามิสทุกขมสุขเวทนา และนีรามิสทุกขมสุขเวทนา⁸ ส่วนสัญญา และสังขาร
 มีการวิเคราะห์ออกเป็น 6 (v. supra p. 41) เฉพาะจิตในบางแห่ง มีการวิเคราะห์ได้
 อย่างละเอียดคล้ายอภิธรรมคือ จิตมีราคะ, จิตปราศจากราคะ, จิตมีโทสะ, จิตปราศจาก
 โทสะ, จิตมีโมหะ, จิตปราศจากโมหะ, จิตหตุ, จิตฟุ้งซ่าน, จิตเป็นมหัคคตะ, จิตไม่เป็น
 มหัคคตะ, จิตเป็นสอตุตตะ, จิตเป็นอนตุตตะ, จิตเป็นสมาธิ, จิตไม่เป็นสมาธิ, จิตหลุดพ้น
 แล้ว, จิตไม่หลุดพ้น รวม 16 ประเภท⁹

1 เรื่องเดียวกัน

2 เรื่องเดียวกัน

3 ส.ส. 15/63/19

4 ม.ม. 12/92/55

5 เรื่องเดียวกัน

6 ชุ.ช. 25/13/17

7 จิตตูปปาตกัณฑ์ อภ.ส. 34/16-500/34 ff

8 สติปัฏฐานสูตร 10/228/263

9 เรื่องเดียวกัน หน้า 264

พุทธพจน์ที่อธิบายจิตตามที่ปรากฏในสุตตันตปิฎกก็เช่นเดียวกับ พุทธพจน์ที่อธิบายรูป คือ เพื่อประโยชน์ในทางปฏิบัติ แต่ในแง่เหตุผลเชิงเมตาฟิสิกส์แล้ว ยังไม่อาจอธิบายปัญหาต่าง ๆ ได้เพียงพอ จำเป็นต้องมีการวิเคราะห์ต่อไปอีก และนี่ก็เป็นเหตุผลที่แสดงให้เห็นว่า ทำไมจึงจำเป็นต้องมีการวิเคราะห์จิตอย่างพิศดาร ในอภิธรรมปิฎก และในปกรณ์รรถกถาของอภิธรรมปิฎก เช่น อภิธรรมมัตถสังคหะ ในพุทธสมัยพระพุทธเจ้าทรงอธิบายได้อย่างเหมาะสม แต่หลังพุทธสมัย พุทธสาวกมิได้มีอำนาจการตรัสรู้เช่นนั้น การอธิบายจำเป็นต้องอาศัยเหตุผลเป็นหลัก ปัญหาต่าง ๆ ที่ได้เผชิญในการเผยแผ่ศาสนา ก็ต้องคอยช่วยเหลือ ความจำเป็นในการเสริมสร้างทฤษฎีพุทธปรัชญาให้มั่นคง สามารถจะนำมาตอบปัญหาที่รอบคอบนี้เอง จึงจำต้องวิเคราะห์เพิ่มเติมต่อไปอีกจากนัยที่ปรากฏในสุตตันตปิฎก หลักอนัตตา ซึ่งเป็นทฤษฎีตรงกันข้ามกับหลักอัตตาของปรัชญาพราหมณ์ ในแง่ปฏิบัติเราอาจจะเข้าใจได้จากนัย ในสุตตันตปิฎก แต่ในเชิงเหตุผลที่จะอธิบายให้แจ่มแจ้งในแง่เมตาฟิสิกส์อย่างแท้จริงและถึงที่สุดแล้ว เป็นที่น่าสังเกตว่า หลักการต่าง ๆ ในสุตตันตปิฎกยังไม่กว้างขวางพอ ในสุตตันตปิฎกอธิบายว่า จิตเป็นอนัตตา¹ แต่ในเชิงเหตุผลก็ยังไม่เป็นที่แจ่มแจ้ง เพราะมิได้กระจายออกไปว่า จิตมีธรรมชาติที่แท้จริงนั้นสามารถทอนย่อยลงได้เป็นหน่วย ๆ ทำงานติดต่อกัน และในแตรหน่วย ๆ ของจิตมีองค์ประกอบตามหลักสังขตะอย่างไร และจะส่งผลให้แก่กันและกันอย่างไร ฉะนั้น การแสดงธรรมชาติของจิตก็เช่นเดียวกับการแสดงธรรมชาติทางกาย คือ มีอาจเว้นโดยมิได้กล่าวพาดพิงไปถึงมตีในอภิธรรมปิฎก และอรรถกถาของอภิธรรมปิฎก

การวิเคราะห์จิตอาจกระทำได้ 2 วิธี คือ (1) การสังเกตจากภายนอก (observation) สังเกตพฤติกรรมว่าจะมีปฏิกริยาตอบสนองสภาพแวดล้อม, แรงกระตุ้นเงื่อนไข หรือแรงจูงใจอย่างไร แล้วบันทึกไว้เพื่อทดสอบต่อไป วิธีเช่นนี้นิยมกระทำกันในวิชาจิตวิทยา เชื่อกันว่า วิธีนี้จะให้ความรู้เกี่ยวกับจิตที่แน่นอนและเป็นวิทยาศาสตร์ บุคคลอื่นก็สามารถสังเกตพร้อมกันได้ (2) การสังเกตจากภายใน (introspection)

¹ อนัตตลักขณสูตร วิ.มหา.

เป็นการวิเคราะห์จากตัวเอง นักจิตวิทยาถือว่า วิธีนี้ให้ความรู้ไม่แน่นอน และไม่
เป็นวิทยาศาสตร์เหมือนวิธีแรก วิธีนี้ให้ความรู้ทางจิตได้เป็นบางส่วน แต่เนื่องจากมีลักษณะ
เฉพาะตน บุคคลอื่นไม่สามารถสังเกตรวมและทดสอบได้ ความรู้ที่ได้รับจากวิธีนี้จึงไม่
อาจเป็นความรู้ที่น่าเชื่อถือได้แน่นอนนัก

ความรู้ทางจิตของพุทธปรัชญาส่วนใหญ่ เป็นความรู้ที่ได้รับจากวิธีที่ 2 คร. เค
เอน ชยาคีเลเก ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า

การสังเกตจากภายในนี้ สามารถทำให้ประณีตและพัฒนาขึ้นได้โดยอาศัย
การอบรมจิต นอกจากนี้ จิตที่พัฒนาขึ้นนี้จะทำให้เกิดพลังความรู้ที่เหนือประ-
สาทสัมผัส (ESP) เช่น เจโตปริยญาณ (Telepathy) และทิพยจักขุ
(Clairvoyance) เป็นต้น การพัฒนาจิต จะทำให้การสังเกตมีความ
เฉียบคม และจะขยายขอบเขตได้กว้างขวางก็ต่อเมื่อมีเจโตปริยญาณ ใ้รับ
การพัฒนาเพิ่มขึ้นพร้อมกันไปด้วย ในตอนนี้จิตของผู้อื่นก็จะปรากฏให้สังเกต
รู้ได้เหมือนรูวัตถุโลก และเมื่อมีการตัดอคติส่วนตัวออก ก็จะทำให้การสัง-
เกตมีลักษณะเป็นปรนัย ¹

ในตันตภูมิสูตรได้กล่าวเป็นอุปมาว่า บุคคลที่อบรมจิตยอมเห็นสิ่งต่าง ๆ ได้ลึกซึ้งกว้าง
ขวางกว่าผู้ที่ไม่ได้อบรมจิต เหมือนบุคคลที่ยืนอยู่บนภูเขา ยอมเห็นทัศนียภาพที่กว้างขวาง
กว่าผู้ที่ยืนอยู่เชิงเขา ²

อย่างไรก็ตามวิธีการแบบที่ 1 ก็มีข้อจะไม่ได้รับการสนับสนุนจากพุทธปรัชญา
ทั้งนี้เพราะวิธีการแบบที่ 2 แม้จะอำนวยความสะดวกให้แก่การอบรมฝึกฝนจิต และจะได้
ผลเต็มที่ ก็ต่อเมื่อจิตได้มีการพัฒนาจนเกิดเจโตปริยญาณ แต่ในการสังเกตระดับธรรมดา

¹ K.N. Jayatilêke, The Message of Buddha, p. 80.

² ทันตภูมิสูตร, ม.จ. /14/894/230-231.

สำหรับบุคคลธรรมดาเพื่อประโยชน์ในแก่มนุษย์สัมพันธ์ พุทธปรัชญาที่ได้เสนอวิธีการไว้เป็นแนวทาง ซึ่งจะได้นำมากล่าวไว้ในบทนี้ เป็นอีกตอนหนึ่งต่างหาก (v. infra p 85)

ก. นิรุกติศาสตร์ของคำว่าจิต

ในอานาปานกถา ปฏิสนธิทามรรคได้แสดงคำที่ใช้ในความหมายของจิตจำนวน 11 คำ คือ จิต มนะ มานัส หทัย ปันตระ มนายคนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุ วิญญาณจิต¹ ในบาลี อภิธานปิฎกแสดงไว้ 6 คำ คือ จิตตะ เจโต มโน วิญญาณ หทยะ และ มานสะ²

ในอรรถกถาอรรถสาลินี มีอธิบายไว้ว่า

ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต เพราะเป็นธรรมชาติวิจิตร, ที่ชื่อว่า มนะ เพราะกำหนดรู้อารมณ์, มโนนั่นเองชื่อว่า มานสะ, หทยวัตถุนั่นเอง เรียกหทัย - จิตนั่นเองเรียก หทัย, จิตนั่นเอง ชื่อว่า ปันตระ เพราะความหมายว่าบริสุทธิ์ คำนี้ ตรีสหมายเอาภวังคจิต, ชื่อว่า มนายคนะ เพราะ (1) ธรรมมีผัสสะเป็นต้น ย่อมเกิดในมนะ (2) รูป เสียง กลิ่น รส โณภูรูปพะ ภายนอกย่อมประชุมลงในมนะโดยความเป็นอารมณ์ (3) เพราะเป็นมนะเป็นเหตุแห่งผัสสะเป็นต้น, มนินทรีย์มีความหมายเหมือน มนายคนะ, ธรรมชาติที่ชื่อว่า วิญญาณ เพราะรูแจ้ง, ขันธคือวิญญาณ ชื่อ วิญญาณขันธ - ส่วนหนึ่งแห่งวิญญาณขันธ จัดเป็นวิญญาณดวงหนึ่ง คั้งนั้น วิญญาณแมดวงหนึ่ง ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งแห่งวิญญาณขันธ เรียกวิญญาณขันธ, ธรรมชาติที่ชื่อว่า มโนวิญญาณธาตุ คือ มโนวิญญาณธาตุอันคู่ควรแก่ธรรมทั้งหลาย มีผัสสะเป็นต้น, จิตดวงเดียวเท่านั้น พระพุทธเจ้าตรัสโดยชื่อ ถึง

¹ อานาปานกถา, ชุ.ปฎิ. 31/412/201.

² ต.นาคประทีป, บาลีอภิธานปิฎก พร้อมทั้งสุจิ, หน้า 24.

3 ชื่อ คือ ชื่อว่า มนะ เพราะหมายความว่ากำหนดรู้ ชื่อว่า วิญญาณ
 เพราะหมายความว่าวามารูแจ่ง ชื่อว่า ธาตุ เพราะ หมายความว่า เป็น
 สภาวะธรรม หรือ มีใช้ตัว¹

อีกแห่งหนึ่งในอรรถกถาเล่มเดียวกันนี้ ใค้ नियามคำจิตไว้อีกว่า ที่ชื่อว่าจิต
 เพราะอรรถกถาคิด คือ รูแจ่งอารมณ์, ชื่อว่าจิต เพราะสังสมสันคานของคน, ชื่อว่าจิต
 เพราะเป็นธรรมชาติ อังกรมกิเลสสังสมวิบาก, ชื่อว่าจิต เพราะเป็นธรรมชาติวิจิตร²

คำต่างที่ใช้เรียก จิต และอธิบายความหมายของคำว่าจิต ดังกล่าวข้างต้นนี้
 มีคำที่เป็นปัญหานั้นจะนำมาอธิบายเพิ่มเติม 3 คำ คือ จิต, หทัย และ วิญญาณ

การนิยามคำ จิต ว่า คิด ซึ่งหมายถึงรูแจ่งอารมณ์ (อารมณ์ จินฺเตติ จิตฺตํ)
 จึงเป็นการนิยามควย กัตตุสาธนะ คือแสดงการกระทำ (agency) เป็นคุณสมบัติของ
 สิ่งทีแสดงควยเทอม ส่วนคำว่าวิญญาณอาจจะนิยามว่า เป็นความสัมพันธ์ระหว่าง
 อารัมมณิกะ (Subject) และอารัมมณะ (Object) ความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้เรียกใน
 ภาษาของคัมภีร์ปฏฐานว่า อารัมมณปัจจัย³ ส่วนคำว่า หทัย มีความหมายเป็น 2 คือ
 (1) เป็นไวพจน์ของคำว่าจิต (2) หมายถึงหทัยวัตถุ (หทัยรูป) ซึ่งใค้กล่าวมาแล้วใน
 เรื่องของอุปาทายรูป (v. supra p. 46) มติของนักอรรถกถาจารย์ว่า หมายถึง
 เนื้อหัวใจ เป็นที่ตั้งของจิต⁴ แต่เนื่องจากไม่มีการระบุถึงหทัยวัตถุไว้ในพระไตรปิฎก
 ยกเว้นในปฏฐานใช้คำว่าวัตถุไม่มีคำว่าหทัยะ วงการศึกษาสมัยปัจจุบัน จึงวินิจฉัยว่า
 คำว่า หทัยวัตถุ นี้ น่าจะใค้แก่ระบบประสาท (Nerve cells)⁵

1 อรรถกถาอัฐฐสาลินี แปล, เรื่องเดียวกัน, หน้า 143-145

2 เรื่องเดียวกัน, หน้า 38.

3 Shwe Zan Aung, op. cit. An Introductory Essay, p. 2.

4 วิสุตติมรรคแปล, ภาค 2 ตอน 1, หน้า 65 และภาค 3 ตอน 1,
 หน้า 31.

5 Shwe Zan Aung, op. cit. An Introductory Essay, p. 31.

อนึ่ง นำสังเกตมติของพุทธปรัชญาในอรรถกถาอรรถสาลินี ที่นิยามจิตว่า ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต เพราะเป็นธรรมชาติวิจิตร นักศึกษาอภิธรรมส่วนมาก ไคนำมาขยายความเพิ่มเติมว่า ความวิจิตรของจิตดังนี้ (1) วิจิตรโดยการกระทำ เช่นประคิษฐกรรมต่าง ๆ ล้วนเกิดด้วยจิต (2) วิจิตรด้วยตนเอง คือ จิตเป็นไปไต่ต่าง ๆ เป็นกุศล อกุศล วิบาก กิริยา เช่นจิตมีราคะ จิตมีโทสะ และจิตที่ฟุ้งซ่าน หรือจิตที่มีศรัทธา ปัญญา และจิตที่ชอบ เป็นต้น (3) วิจิตรในการสั่งสมกรรมกิเลส หมายถึงกรรมหรือการกระทำ และกิเลสเครื่องทำจิตให้เศร้าหมองที่ปรากฏแก่สัตว์ทั้งหลายอยู่เป็นประจำนั้น เพราะมีการสั่งสมไว้ในจิตมาแต่อดีต ครั้นมาได้รับอารมณ์ใหม่ในปัจจุบัน ก็สะสมสนับสนุนกรรมและกิเลสให้ปรากฏขึ้นใหม่ และจะเก็บสั่งสมไว้ต่อไปอีก (4) วิจิตรในการรักษาวิบากที่กรรมและกิเลสได้สั่งสมไว้ หมายถึงกรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นกุศลกรรม และอกุศลกรรมที่จิตได้ก่อให้เกิดขึ้น ผลของกรรม คือ วิบากย่อมไม่สูญหายไปไหน แมกรรมนั้นจะเล็กน้อย หรือกระทำมาช้านานปานใดก็ตาม ผลแห่งกรรม คือวิบากนั้น จะติดตามไปให้ต้องได้รับผล เมื่อถึงโอกาส (5) วิจิตรในการสั่งสมสันดานตัวเอง หมายถึงจิตที่ก่อให้เกิดการกระทำอย่างใดขึ้นก็ตาม เมื่อใดกระทำอยู่เสมอเป็นนิตย์แล้ว ย่อมจะติดเป็นนิสัยสันดาน ทำให้เกิดความชำนาญในการกระทำอย่างนั้นเรื่อย ๆ ไป จิตดวงเก่าที่ดับไปนั้น ย่อมส่งมอบกิจการงานให้จิตดวงใหม่โดยไม่ขาดสาย ในลักษณะที่เป็นอันตร-ปัจจย และอาเสวนปัจจย เป็นต้น (6) วิจิตรด้วยอารมณ์ต่าง ๆ หมายถึง จิตยอมรับอารมณ์ต่าง ๆ อยู่เสมอ คือ ประเดี้ยวเห็น ประเดี้ยวได้ยิน, ไต่กลิ่น, รูรส เป็นต้น สับเปลี่ยนวนเวียนอยู่ในอารมณ์ทั้ง 6 มี รูปารมณ์ บาง สัททารมณ์ บาง คันธารมณ์ บาง เป็นต้น

สวามีสังฆยานันทบุรี ได้วินิจฉัยจิตว่า อาจเกิดขึ้นได้จากธาตุ (รากศัพท์) 3 ธาตุ คือ จินฺต, จิ และ จิตฺต จินฺต แปลว่า นึก จิ แปลว่า รวบรวม จิตตะ แปลว่า ระบายสี เมื่อรวมความหมายทั้ง 3 ประการนี้เข้าด้วยกัน คำว่าจิต จึงมีความหมาย 3 ประการ คือ (1) สิ่งที่นึกหรือเข้าใจอารมณ์ (2) สิ่งที่ทรงพฤติกรรมต่าง ๆ ซึ่งเป็นเครื่องขยาย

ตนออก (เช่นบางครั้งโกรธ-รัก เป็นต้น) (3) สิ่งที่เป็นเหตุให้สิ่ง ๆ หนึ่งปรากฏเป็นหลายสิ่ง¹ ตามคำอธิบายของสวามี ดังกล่าวนี้อาจจะปรับเข้ากับได้กับคติของนักอภิธรรม คือ ข้อ (1) ตรงกับคำอธิบายของ Shwe Zan Aung และข้อ (2) ตรงคำอธิบายจิตว่ามีธรรมชาติวิจิตร ข้อ (2) ส่วนข้อ (3) ตรงกับข้อ (6)

ข. การวิเคราะห์จิตตามนัยของอภิธรรม

ในสุดตันตปิฎก ปรากฏว่ามีการวิเคราะห์จิตเป็นประเภทต่าง ๆ (v. supra p. 68) และได้แสดงธรรมชาติของจิตว่า กลับลอก รักษายาก ฝึกยาก² และอนันตตา³ แต่ก็มีอาจสนองความต้องการที่จะอธิบายปรากฏการณ์ต่าง ๆ ได้กว้างขวาง ความจำเป็นในการวิเคราะห์ทอนย่อยจิตลงเป็นหน่วย เพื่อค้นหาส่วนประกอบที่แท้จริงสำหรับนำมาอธิบายปรากฏการณ์ตามหลักปฏิจสมุปบาท และเพื่อเป็นการยืนยันว่า หลักอนัตตานั้นมีความถูกต้องและสมเหตุสมผลเกิดขึ้น ธรรมชาติของจิต เป็นอนัตตา และเกิดขึ้นควยอาศัยเหตุปัจจัย เช่นเดียวกับ กาย หรือ วัตถุ ดังกล่าวนั้นแล้ว

พุทธปรัชญาฝ่ายอภิธรรมได้วิเคราะห์ทอนย่อยจิตลงเป็น 89 หน่วย หรือ โดยพิสดารเป็น 121 หน่วย⁴ ในกาละ เทศะ ภพ หรือเงื่อนไขที่แตกต่างกัน จะพบว่าจิตทำหน้าที่ติดต่อกันและแตกต่างกัน กำหนดได้เป็นจำนวนหน่วยแตกต่างกัน มีเหตุผลอย่างไร หรือ ที่จำต้องมีการวิเคราะห์ทอนย่อยจิตออกเป็นหน่วยมากมายเช่นนั้น นอกจากเหตุผลเรื่องอนัตตาแล้ว ก็น่าจะเป็นเพราะว่า เมื่อพุทธปรัชญาได้อธิบายจักรวาลวิทยา (Cosmology) โดยแบ่งเป็นภพภูมิต่างๆ และอธิบายว่าสัตว์ตนิกายจะไปเกิดในภพภูมิ

¹ สวามีสังฆยานันทบุรี, ปรัชญาฝ่ายโยคะ, หน้า 11-16.

² ชุ.ธ. 25/13/17.

³ วิ.มหา 4/20/25.

⁴ ชุนสรรพกิจโกศล, เรื่องเดิม, ปริจเฉทที่ 1 หน้า 17.

เหล่านี้ ตามหลักกรรม การอธิบายด้วยเหตุผลว่า สัตตนิกายเหล่านี้จะไปเกิดอย่างไร อะไรเป็นเหตุปัจจัย และจะมีภาวะอย่างไร จึงทำให้ต้องมีภาวะที่ทอนย่อยจิตออกเป็นหน่วย ให้เหมาะสมกับการอธิบาย และเพื่อเป็นเครื่องยืนยันข้อสังเกตดังกล่าว จึงขอนำแผนภูมิมาแสดงประกอบไว้พอเป็นตัวอย่าง ดังนี้

ระบบจิตสัมพันธ์กับจักรวาลของพุทธปรัชญา ¹

(The Psycho-Cosmic System of Buddhism)

ภูมิ		จิต	
โลกุตตรภูมิ		โลกุตตรจิต	- โลกุตตรกุศล 4 - โลกุตตรวิบาก 4
- เนวสัญญานาสัญญายตนะ			8
อรุปาวจรภูมิ	4	อรุปาวจรจิต	- อรุปาวจรกุศล 4 - อรุปาวจรวิบาก 4 - อรุปาวจรกิริยา 4
- อภิญญาเจตสิก			
- วิญญาณเจตสิก			
- อากาสาณเจตสิก			
รูปาวจรภูมิ	16	รูปาวจรจิต	- รูปาวจรกุศล 5 - รูปาวจรวิบาก 5 - รูปาวจรกิริยา 5
- จตุตถานภูมิ 5			
- ทตถิยานภูมิ 3			
- ทุตถิยานภูมิ 3			
- ปฐมถานภูมิ 3			
กามาวจรภูมิ	11	กามาวจรจิต	- อกุศลจิต 12 - อเหตุกจิต 18 - กามาวจรโสภณจิต 24
- กามสุคติภูมิ 7			
- อบายภูมิ 4			

¹ มติของนักอภิธรรมทั่วไปกล่าวว่า การแบ่งจิต นี้เนื่องมาจากเจตสิก

(v. infra p. 76)

การทอนย่อยจิตลงเป็นหน่วย ก็มีได้หมายความว่า ในแง่ของเหตุผลจะทำให้เห็นจิตเป็นอนัตตาอย่างถึงที่สุดได้ หน่วยของจิตอาจทำให้เข้าใจว่ามีธรรมชาติเป็นเชิงเดี่ยว หรือ Simple ที่แบ่งแยกไม่ได้ จิตในทรรศนะของพุทธปรัชญาไม่มีธรรมชาติเช่นนี้ ทุกสิ่งไม่ว่าวัตถุ หรือ จิต ล้วนมีธรรมชาติสัมพันธ์ทั้งสิ้น การเกิดขึ้น การดำรงอยู่ การสลายของสิ่งทั้งสองนี้ ล้วนมีเหตุปัจจัย ผลการวิเคราะห์ทอนย่อยจิตของพุทธปรัชญาก็ได้พบว่า จิตก็มีองค์ประกอบรวมกับจิต เรียกว่า เจตสิก (Mental factors) เจตสิกและบทบาทของเจตสิก เป็นเรื่องที่มีความสำคัญเท่าเทียมกับจิต จะนำมากล่าวเป็นอีกตอนหนึ่งต่างหาก

ค. ทรรศนะเรื่องเจตสิก

ไคกล่าวมาแล้วข้างต้นว่า การแบ่งจิตเป็นประเภทต่าง ๆ เป็นที่น่าสังเกตประการหนึ่งว่า น่าจะเป็นเพราะต้องการจะอธิบายการเกิดในภุมิต่าง ๆ ตามหลักกรรมและจักรวาลวิทยา (v. supra p. 75) และไคกล่าวว่า เจตสิกองค์ประกอบของจิตเป็นผลของการวิเคราะห์ทอนย่อยจิตตามหลักอนัตตา และ หลักสัมพัทธ์ (ปฏิจสุมุปมาท) (v. supra p. 38) ในเมื่อภุมิธรรมต่างก็ถือว่า การที่จิตจำต้องแบ่งออกไปมากเช่นนั้น ก็เพราะเจตสิกนี้เองที่ประกอบจิตให้เป็นต่าง ๆ จิตสัมพันธ์กับโลกภายนอกโดยการรอบรู้ แต่การรู้นั้นต้องอาศัยเจตสิก คือผัสสเจตสิก และ เจตสิกอื่น ๆ ก็จะต้องปรุงแต่งจิตให้เป็นต่าง ๆ ความกำหนัด หรือความถอยหลังของจิต จิตเป็นกุศล หรือ อกุศล เป็นต้น จึงเป็นผลของเจตสิกทั้งสิ้น

พุทธปรัชญาวิเคราะห์เจตสิกว่า มีลักษณะ (1) เกิดพร้อมกันกับจิต (2) ดับพร้อมกันกับจิต (3) มีอารมณ์เดียวกับจิต และ (4) มีวัตถุอาศัยเดียวกันกับจิต จำนวนของเจตสิกมี 52 หน่วย แบ่งออกเป็น 3 กลุ่ม เรียกว่า ราสี (group) คือ (1) เจตสิกที่เป็นตัวประกอบจิตทั้งฝ่ายกุศล และ อกุศล (อัญญุสมานาเจตสิก 13) (2) เจตสิกที่ทำให้จิตเศร้าหมองเสียศีลธรรม ทำบาปทุจริต (อกุศลเจตสิก 14) (3) เจตสิกที่ทำ

(2) เวทนาเจตสิก (Feeling) เป็นเจตสิกที่ทำหน้าที่รับอารมณ์ สุข หรือ ทุกข์ ทางประจักษ์ทั้ง 6

(3) สัญญาเจตสิก (Noting) เป็นเจตสิกที่เก็บอารมณ์ กรรม ทุกประเภท การระลึก อารมณ์ที่ผ่านไปไต่หรือไม่ว่า ก็เนื่องจากเจตสิกนี้ การที่จะทำให้สัญญาเจตสิกมีความเข้ม ก็ต้องทำให้ผัสสเจตสิกได้รับการกระทบที่รุนแรง หรือซ้ำซาก สัญญาเจตสิกก็เก็บอารมณ์นั้น ๆ ได้มาก ความจำของบุคคล ก็เนื่องจากเจตสิกนี้

(4) เจตนาเจตสิก (Volition) เจตสิกนี้ ในภาษาธรรมคาก็คือ ความตั้งใจ ความจงใจ หรือความปรารถนา ถ้าเจตนาไม่มี ความตั้งใจไม่มี หรือความปรารถนาไม่มี อารมณ์จะเกิดขึ้นมาเห็น ไต่ยิน หรือคิดไม่ได้ เจตนาเจตสิกนี้ เป็นตัวกระตุ้นเตือนเจตสิกอื่น ๆ เช่น ผัสสะ และสัญญา เจตสิก ดังกล่าวข้างต้น ให้ทำหน้าที่ร่วมกับตน

(5) เอกัคคตาเจตสิก (Singleness of Object) ความตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว เรียกว่า เอกัคคตาเจตสิก เจตสิกนี้ก็ได้แก่สมาธิ ในการฟัง การเรียน การอ่าน ถ้าจิตขาดเจตสิกนี้จะจับอารมณ์ไม่ได้เลย ขณะที่จิตทำหน้าที่รับอารมณ์ มีเจตสิกหลายอย่างเข้าประกอบ เจตสิกแต่ละตัวทำหน้าที่แต่ละอย่าง จะไม่ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ที่ปรากฏ และทำหน้าที่กระจัดกระจาย รวมตัวตั้งมั่นไม่ได้ ด้วยเหตุนี้ จึงต้องมีเจตสิกนี้เข้าประกอบให้จิตรวมอยู่กับอารมณ์นั้น ๆ

(6) ชีวิตินทรีย์เจตสิก (Psychic Life) เจตสิกนี้ คือ ชีวิต หน่วยจิตที่เกิดขึ้น ประกอบด้วย เจตสิกต่าง ๆ ตามเงื่อนไข ชีวิตินทรีย์เจตสิกนี้จะทำหน้าที่เชื่อมโยงเจตสิกต่าง ๆ ให้คุมเข้าด้วยกัน

(7) มนสิการเจตสิก (Attention) การใส่ใจต่ออารมณ์เรียกว่ามนสิการเจตสิก เป็นเจตสิกที่สำคัญ บุญบาป เป็นต้น จะเกิดขึ้นเนื่องมาจากการมนสิการโดยแยบคาย หรือไม่แยบคายนี้

เจตสิกทั้ง 7 ที่นำมากล่าวข้างต้นนี้ เรียกว่า สัพพสาขารวมเจตสิก (The Common-to-Each-Other) อยู่ในกลุ่ม อัญญาสมานาเจตสิก

หมายความว่า จิตทุกหน่วยจะของมีองค์ประกอบทั้ง 7 เหล่านี้เสมอ

ง. จิตในฐานะเป็นแกนแห่งจริยะ

นัยจากตรีโกณของพุทธปรัชญา พอจะสรุปในแง่จริยะได้ว่า จิตเป็นแกนของจริยะ (v. supra p.36) ขอสรุปดังกล่าวนี้นี้ มีหลักฐานสนับสนุน ในกฎสูตร พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงทรรศนะนี้ไว้ดังนี้.

"เมื่อบุคคลไม่รักษาจิต แม้กายกรรมก็เป็นอันไม่รักษา แม่วจกรรมก็เป็นอันไม่รักษา แม่มโนกรรมก็เป็นอันไม่รักษา แม้กายกรรมก็เป็นอันข่ม ... แม่มโนกรรมก็เป็นอันข่ม เมื่อเขามีกายกรรม ... วจกรรม ... มโนกรรมข่ม แม้กายกรรมก็เป็นของเสีย เมื่อเขามีกายกรรม ... มโนกรรม ... เป็นของเสีย การตายก็ไม่ดี ทำกาละก็ไม่งาม

เปรียบเหมือนเมื่อเรือหนึ่งมุ่งไว้ไม่ดี แม้อยอดเรือก็เป็นอันไม่รักษา แม้มือกลอน ... แม้ฝ่าเรือ ก็เป็นอันไม่รักษา แม้อยอดเรือ ... แม้มือกลอน ... ฝ่าเรือ ก็เป็นของผุ ฉนโค ดูกรคฤหบดี เมื่อบุคคลไม่รักษาจิตไว้ ก็ฉนั้น " 1

เนื่องจากจิตเป็นแกนของจริยะเช่นนี้ . ในสุตตันตปิฎก ท่านจึงแสดงลักษณะจิตด้วยอุปมา เพื่อแสดงว่าเป็นสิ่งที่ต้องฝึก คือ จิตที่ฝึกฝนดี ท่านอุปมาว่า จิตเหมือนฟ้าแลบ (รัฐคตามความจริงคือ อริยสัจ 4) เหมือนเพชร (คือจิตของบุคคลผู้พ้นด้วยเจโตวิมุติ ปัญญาวิมุติ)²

¹ กฎสูตร, อง. ติก. 20/549/293.

² วชิรสูตร อง. ติก. 20/464/140-141.

จิตที่ไม่ฝึกท่านเปรียบควรวานร¹ และแผลเก่า² เป็นต้น

ในอุทฺธสาลินี ไคอธิบายจิตเพื่อความชัดเจน ควบอุปมาต่าง ๆ ดังนี้ คือ เรื่อง โยเมลงมม เรื่องนายทวาร เรื่องเด็กชาวบ้าน เรื่องมะม่วง กับเรื่องแมงงบนำออยกัน เรื่องชายตาบอดแต่กำเนิด และชายเปลี้ย เรื่องการรับอารมณ์โดยอุปนิสัย และ โดยความมุ่งหมาย³

อุปมาข้างต้นนี้ มีเรื่องที่น่าสนใจควรแก่การนำมากล่าวไว้บ้างคือ เรื่องโยเมลงมม กับเรื่องชายตาบอดแต่กำเนิด (แต่แข็งแรง) และชายเปลี้ย (แต่ตาดี) อุปมาแรกแสดงถึงการรับอารมณ์ โดยมีจิตเป็นตัวกลาง เหมือนแมลงมมคอยจับอารมณ์ซึ่งเป็นคูกุสัต์ว์เล็ก ๆ หลงมาติดโย ในแง่จริยะ อุปมานี้ ก็น่าจะมีนัยว่า ธรรมชาติของจิต มีปกติเช่นนั้น การฝึกฝนให้รู้จักเลือกอารมณ์ที่ดีและถูกต้อง จึงเป็นสิ่งจำเป็น ส่วนอุปมาที่สองนั้น แม้จะแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างกายกับจิตเป็นอย่างดี คือจิตเป็นชายเปลี้ย (แต่ตาดี) กายเป็นชายตาบอดแต่กำเนิด (แต่แข็งแรง) แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า อุปมานี้ ตรงกับอุปมาของปรัชญาสาางขยะ เรื่องปุรุชะ (จิต) และ ประภคติ (กาย) ความแตกต่างของพุทธปรัชญา กับปรัชญาสาางขยะเกี่ยวกับเรื่องนี้ ต้องการคำอธิบายมาก ซึ่งไม่อาจจะกระทำไค จึงขอผ่านไป โดยเพียงตั้งข้อสังเกตไว้แค่นี้

จ. การสังเกตจิตจากพฤติกรรม

ไคกล่าวมาแล้วข้างต้นว่า การสังเกตจิตมีสองวิธี (v. supra p. 69) วิธีที่จะนำมากล่าวนี้ เป็นวิธีสังเกตจากภายนอก (Observation) โดยอาศัยพฤติกรรม แท้จริงวิธีการนี้ ก็เป็นวิธีการสมัยปัจจุบันที่ใชกันอยู่ในวิชาจิตวิทยา วิชาที่เรียกกันว่า

¹ ทาลปฏฺฐเถรคาถา ชุ. เถร. 26/399/416.

² วชิรสูตร, เรื่องเคิม หน้า 140.

³ อุทฺธสาลินี, เรื่องเคิม ตอน 3, หน้า 112.

Body language หรือ Kinesics ¹ ก็เกิดมาจากวิธีการนี้

ในสุดตันตปิฎก พระพุทธเจ้าทรงแนะวิธีหยั่งรู้อิทธิว่า มีคุณสมบัติอย่างใดบ้างดังนี้

"คุณกริยาทั้งหลาย ฐานะ 4 ประการนี้ ฟังรู้... คือฟังรู้ไคควายการ
อยู่รวมกัน... ความสะอาดฟังรู้ไคควายถอยคำ... กำลังใจฟังรู้ไคในอันตราย
... ปัญญาฟังรู้ไคโดยการสนทนา... ฟังรู้ไคโดยกาลนาน ไม่ใช่เล็กน้อย
มนสิการจึงรู้ ไม่มนสิการหารู้ไม่ คนมีปัญญาจึงจะรู้ คนมีปัญญาทรมหารู้ไม่ว"

ความหมายของพุทธพจน์นี้ จะขอนำมากล่าวไว้ม่าง ก็คือ การสังเกตคิด ให้
พิจารณาความประพฤติที่ติดต่อกันว่ามักทำให้ทะเลาะ ให้อ่างพรอย หรือไม การสังเกตถอยคำ
ว่าบริสุทธิ์ นั้น ให้พิจารณาว่า คำพูดต่างกาลละเทศะของบุคคลนั้น ๆ ตรงกันโดยตลอดหรือ
ไม หรือว่า พูดต่อหน้าเป็นอย่างหนึ่ง ลับหลังเป็นอย่างหนึ่ง พูดสองต่อสองอย่างหนึ่ง พูด
กันมากคนเป็นอีกอย่างหนึ่ง เป็นต้น การสังเกตกำลังใจของบุคคลใดว่าเข้มแข็งหรือไม่
ก็ให้พิจารณาว่า ขณะที่เขาเผชิญกับโลกธรรม เขาหลงใหล เสียใจหรือไม่ ส่วนการสังเกต
ปัญญาขณะที่สนทนา ให้พิจารณาว่า ผู้นั้นสามารถอ้างบทอันลึกซึ้ง ประณีต สามัญชนคาดไม่
ถึง บัณฑิตเท่านั้นจะสามารถรู้ได้ และเมื่อจะบอกธรรมใด ก็สามารถ บัญญัติ แต่งตั้ง
เปิดเผย จำแนก กระทำให้เห็น ใดหรือไม่อย่างไร อุปมาเหมือนบุคคลมีดวงตาคือ ยืนอยู่บน
ฝั่ง เห็นปลาอยู่ ก็รู้ว่า กิริยาของปลาเป็นอย่างไร ทำให้เกิดคลื่นได้เพียงไหน ตัวเล็ก
หรือตัวใหญ่แค่ไหน เป็นต้น

¹ วิชาทั้งสองนี้ เป็นศาสตร์เกี่ยวกับการเคลื่อนไหว หรือการสื่อสารโดยภาษา
ท่าทาง ดร. สุมิตร คุณานุกร, ภาษาท่าทาง, หน้า 10-12

² อง. จตุกก. 21/192/216

ฉ. ทรรศนะเรื่องจริยา

ในสุตตันตปิฎก สารีปุตตนีเทศที่ 16 ได้แสดงว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงทราบความแตกต่างแห่งบุคคลว่า บางพวกมีกิเลสขุณฺโณอยู่ในปัญญาจักขุ มีกิเลสขุณฺโณมากในปัญญาจักขุ มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการทราม บางคนแนะนำได้โดยง่าย บางคนแนะนำได้โดยยาก เปรียบเหมือนคอกอบุดต่างพรรณ ขึ้นอยู่ในน้ำต่างระดับ คือจมอยู่ในน้ำ ตั้งอยู่เสมอน้ำ โผล่ขึ้นพ้นน้ำ เนื่องจากทรงคำนึงถึงความแตกต่างของบุคคลเช่นนี้ จึงทรงแสดงธรรมให้เหมาะสม โดยทรงพิจารณาตามจริตบุคคลดังนี้

"พระผู้มีพระภาค ย่อมตรัสบอกอสุภกถาแก่บุคคลผู้เป็นราคจริต ย่อมตรัสบอกเมตตาทภาวนาแก่บุคคลผู้เป็นโทสจริต ย่อมทรงแนะนำบุคคลผู้เป็นโมหจริต ให้ดำรงอยู่ในการเวียน ในการไต่ถาม ในการฟังธรรมตามกาล ในการอยู่ร่วมกับครู ย่อมตรัสบอกอานาปานสติแก่บุคคลผู้เป็นวิตกจริต ย่อมตรัสบอกสูตรอันเป็นนิมิตดี ความตรัสรู้ดีแห่งพระพุทธเจ้า ความเป็นธรรมดีแห่งพระธรรม ความปฏิบัติดีแห่งพระสงฆ์ และศีลธรรมทั้งหลายของตน อันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสแก่บุคคลผู้เป็นศรัทธาจริต ย่อมตรัสบอกธรรมอันเป็นนิมิตแห่งวิปัสสนา ซึ่งมีความไม่เที่ยง มีอาการเป็นทุกข์ มีอาการเป็นอนัตตา แก่บุคคลผู้เป็นญาณจริต"¹

เป็นที่น่าสังเกตว่า ในสุตตันตปิฎก ใช้คำแตกต่างจากวิสุทธิมรรค และวิมุตติมรรค² คือ ใช้คำว่าญาณจริต ไม่ใช่คำ พุทธิจริต แต่โดยใจความก็เป็นอันเดียวกัน

¹ สารีปุตตนีเทศ ชุ.มหา. 291889/489

² วิสุทธิมรรค ท่านพระพุทธโฆษาจารย์ เป็นผู้แต่ง ส่วนวิมุตติมรรค ท่านพระอุปติสสะ เป็นผู้แต่ง มีเค้าโครงคล้ายคลึงกันมาก วิสุทธิมรรค น่าจะเป็นการปรับปรุงใหม่จากวิมุตติมรรค

ในปรภณชั้นอรรตถกา เท่าที่คนพมมีอยู่ 2 ปรภณ คือ วิสุทฺธิมรรค และ วิมุทฺติมรรค นี้ ได้นำเอาจริตมาวิเคราะห์ เช่นเดียวกับนักจิตวิทยาวิเคราะห์พฤติกรรม โดยเรียกว่า จริยา จุดประสงค์ก็เพื่อเป็นอุปรภณของครูอาจารย์สำหรับสังเกต พฤติกรรมของศิษย์ เพื่อกำหนดคำสอนที่เหมาะสมสำหรับแต่ละบุคคล และเป็นที่น่าสังเกตว่า ในปรภณทั้งสองนี้ มีลักษณะเป็นวิชาการ (Scientific) สมเหตุสมผลมาก

ความหมายของคำว่า จริยา หมายถึงธรรมชาติของจิต ที่เป็นพื้นฐานของการแสดงออกทางพฤติกรรม ทานญาตโมลี ผู้แปลวิสุทฺธิมรรคจากภาษาบาลี เป็นภาษาอังกฤษ ได้แปลคำว่า จริยาว่า temperament¹ ศาสตราจารย์ริส เดวิดส์ แปลความหมายของคำนี้ว่า conduct, behaviour² ส่วน ซิลเคอร์ส แปลความหมายของคำนี้ว่า conduct³ มีที่ส่วนตัวอยากจะแปลตามรากของศัพท์ คือ จร ชาทุ เพราะฉะนั้น จริยาก็น่าจะแปลว่าทางที่จิตชอบไป วิเคราะห์ตามหลักจริยาโครงสร้างของจิตน่าจะเป็นดังนี้

จิต → จริต → อชยาศัย → อุปนิสสัย → อารมณ⁴

นอกจากคำว่า จริยา ยังมีคำอื่นที่ใช้ในความหมายเดียวกัน คือ ปกติ อุตฺตสนฺตนา (ความหนา) โดยความเป็นอันเดียวกัน

จริยาพื้นฐาน มี 6 คือ รากจริยา โทสจริยา โมหจริยา สัทธาจริยา พุทธิ-จริยา และ วิตกจริยา จริยาทั้งหมดเหล่านี้อาจแบ่งเป็นกลุ่ม 2 กลุ่ม คือ รากะ

¹ Bhikkhu Nanamoli, The Path of Purification, p. 71.

² T.W. Rhys Davids & W. Stede, . cit, p. 263.

³ R.C. Childers, Dictionary of The Pali Language, p.100.

⁴ วิเคราะห์ตามแนวนี้ อารมณ เป็นการปรากฏของจิตฉวีวนอกสุด.

โทสะ โมหะ เป็นกลุ่มหนึ่ง สัทธา พุทธิ วิตก เป็นกลุ่มหนึ่ง แต่ละกลุ่มยังแบ่งตามทีระคนกัน (สังสัคคะ) และตามที่เกิดรวมกัน (สันนิปาตะ) ได้อีกกลุ่มละ 4 รวมเป็น จริยา 14 คือ กลุ่มแรกแบ่งโดยระคนกัน 2 คือ รากะโมหจริยา โทสโมหจริยา หมายความว่า รักเชื่อหลงก็มี โกรธเชื่อหลงก็มี โดยรวมกัน 2 คือ รากะโทสจริยา และรากโทสะโมหจริยา หมายความว่า รักกับโกรธ หรือ รักโกรธหลง เกิดต่อเนื่องเป็นอันเดียวกัน และรุนแรงหนักหนาปาน ๆ กัน มีในคนเดียวกันได้ กลุ่มหลัง 4 แบ่งโดยระคน คือ สัทธาพุทธิจริยา สัทธาวิตกจริยา พุทธิวิตกจริยา สัทธาพุทธิวิตกจริยา หมายความว่า ความเชื่อเชื่อความฉลาดก็มี ความเชื่อเชื่อความคิดมากก็มี และความฉลาดกับความคิด หรือความเชื่อความฉลาด ความคิด เกิดติดต่อเนื่องกันเป็นอันเดียวกันได้ และเกิดมีในสันดานคนเดียวกันปานกันได้ การแบ่งโดยการระคนไประคนมาดังนี้ อาจแบ่งได้ถึง 63 หรือมากกว่านั้นอีก เช่น รากสัทธาจริยา (รักก็ง่าย เชื่อก็ง่าย) โทส-สัทธาจริยา (โกรธก็ง่าย เชื่อก็ง่าย ฯลฯ) ¹

ในวิสุทธิมรรค ได้มีการแบ่งประเภทของบุคคลเป็น 6 ตามจริยาพื้นฐาน ส่วนในวิมุตติมรรค แบ่งประเภทบุคคลเป็น 7 ตามจริยาทีระคนกัน และรวมกัน ดังนี้

- 1 รากจริยา
- 2 โทสจริยา
- 3 โมหจริยา
- 4 สัทธาจริยา
- 5 พุทธิจริยา
- 6 วิตักกจริยา
- 7 รากโทสจริยา
- 8 รากะโมหจริยา

วิสุทธิมรรค แบ่งตามจริยาพื้นฐาน 6

¹ การแบ่งเกิน 14 เป็นการแบ่งตามนิยามหาฎีกา ดู วิสุทธมรรค แปล, ภาค 1 ตอน 2, เชิงอรรถ หน้า 43.

- 9 โทสโมหจริยา
- 10 สมภาคจริยา (ราคะ, โทสะ, โมหะ, เเท่ากัน)
- 11 สัทธาพุทธิจริยา
- 12 สัทธาวิตักกจริยา
- 13 พุทธิวิตกจริยา
- 14 สมภาคจริยา (สัทธา, พุทธิ, วิตก เเท่ากัน) ¹

วิมุตติมรรคแบ่งตามทีระคนกันและรวมกันดังนี้ 1 กับ 4 เป็นอันเดียวกัน 2 กับ 5, 3 กับ 6, 7 กับ 11, 8 กับ 12, 9 กับ 13, 10 กับ 14 รวมเป็นบุคคล 7 ประเภท ²

บ่อเกิดของจริยา : มีกล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคเฉพาะ 3 ข้อกันว่า มีบ่อเกิดจากเหตุ 2 คือ 1. อาจิณณกรรม ในอดีต 2. ชาติและโทษในร่างกาย ³ ส่วน 3 ข้อหลังไม่ได้กล่าวถึงบ่อเกิดไว้ ก็หมายความว่า มิได้กำหนดบ่อเกิดโดยเด็ดขาด ⁴

การสังเกตจริยา : ในวิสุทธิมรรค ท่านพุทธโฆษาจารย์ได้วางหลักการสังเกตจริต ไว้ดังนี้.

บัณฑิตพึงบอกแจ้งจริยาทั้งหลายได้ โดย อิริยาบถ โดยกิจ โดยการบริโภคน

¹ มติของวิสุทธิมรรค และวิมุตติยอรรถบัตถกกันว่า มี 14.

² The Arahant Upatissa, Vimuttimaggā (The Path of Freedom), p. 54-56.

³ วิสุทธิมรรค หน้า 46 (1) ปุพพจิณฺณนิทานา (2) ชาติโทสนิทานา

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 47.

โดยอาการ มีการดูเป็นต้น และโดยธรรมประวัติ (ความเป็นไปแห่งธรรม) ¹

อิริยาบถ ได้แก่การยืน เดิน นั่งนอน กิจ หมายถึงการกระทำกิจการงานต่างๆ การบริโภค ได้แก่อาหารที่ชอบรับประทาน ทรรศนะ หมายถึงรวมทั้งการ ดู การฟัง การคบ การกิน การแต่งตัว ส่วนความหมายของธรรมประวัติ คือ ความดี ความเลว ซึ่งอยู่ในกนบั้งของจิตอื่น ๆ

เรื่องจริยา มีความสำคัญในการศึกษาและมนุษย์สัมพันธ์มาก ในวิสุทธิมรรค และในอภิธรรมมัตถสังคหะ ก็ได้แนะนำสำหรับเป็นแนวทางสังเกตไว้ต่าง ๆ แต่เป็นที่น่าเสียดายว่า ไม่อาจนำมาอธิบายไว้ในบทนี้ได้หมดสิ้นครบถ้วน แต่เพื่อให้ครบถ้วนตามกระบวนการอธิบายพอสมควร จึงขอสรุปความคิดทั้งหมดลงในตารางไว้ดังต่อไปนี้

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 50.

จรिया	อิริยาบถ	กิจ	การบริโภคน	ทรรศนะ	ขัมมปวัตติ
วิตกจรिया	เชื่องช้า, คล้าย โมหจรिया	งานไม่เป็นสำ จับจด	ไม่แน่นอนเอา อย่างไหนก็ได้	เห็นความหม มาก	เรื่องเล็กคิดมาก, ชอบคลุกคลีหมุ่นคณะ, ความคิดเฉื่อยชา, กลางคืนเป็นคว้น กลางวันเป็นโพลง เจ้าความคิด, จิต ไม่คอยสงบ.
สัทธา จรिया	แถมช้อย, ละมุนละมอม	เรียบร้อย, สวยงามเป็น ระเบียบ	หวาน, มัน, หอม	ชอบสวย งามอย่าง เรียบ ๆ , ไม่โลดโผน	ยอมเสียสละ, ศรัทธาแรงกล้า, ไม่โอ้อวด, ไม่มี เล่ห์มายา, เคารพ ในผู้มีคุณ เบิกบาน ในการบริจาค (คน ราคจรियाเบิกบาน ในการไต่หน้า)
พุทธิ จรिया	ว่องไว, เรียบร้อย	งานเรียบร้อย เป็นประโยชน์	เปรี้ยว, เค็ม เผ็ด, ขม, กลมกล่อม, ไม่จืดจาง	คู่ด้วยความ พินิจพิ- เคราะห์	ว่านอนสอนง่าย, มีปัญญารู้จักเลือกคบ คน, รู้จักประมาณใน อาหาร, เป็นคนระวัง ตัว ไม่เกียจคร้าน, เป็นคนเจ้าปัญญา, มี เพียร, รุ้งายเข้าใจง่าย

ตารางแนวสังเกตจริยา¹

<u>จริยา</u>	<u>อิริยาบถ</u>	<u>กิจ</u>	<u>การบริโภค</u>	<u>ทรรศนะ</u>	<u>ขัมมปวัตติ</u>
ราคจริยา	เรียบร้อย, นุ่มนวล, ไม่รีบร้อน.	งามสะอาด, สวยงาม, เป็น ระเบียบ	ชอบรสหวาน มัน, อร่อย, สีสรรน่ารัก- ประทาน	ชอบของสวย งาม, ไพเราะ ตกลง, ขบขัน.	เจ้าเล่ห์, โฉ่वाद, ถ้อยคำ, แข็งอน, ชอบขยอ, โลเล.
โทสจริยา	ไปพรวด ๆ, รีบร้อน, กระด้าง.	งามสะอาด แต่ไม่เรียบร้อย ไม่สำรวมมุ่ง แต่ในสิ่งที่ ปรารถนา	ชอบเปรี้ยว, เค็ม, ขม, ฝาดจืด, รับประทาน เร็ว, คำโต	ชอบดูชกค้อย	โกรธง่าย, ผูกโกรธ ที่เสมอ, อวดดี, อิจฉา, ทรชน.
โมหจริยา	เซื่อง ๆ, ขี้มึน ๆ, เหม่อ ๆ, ลอย ๆ	งานหยาบ, คั่งค้าง, ไม่ ถึกถวน, เอาดี ไม่ได้	ไม่เลือกอา- หาร อย่าง ไหนก็เอาหมด มูมมามควย	เห็นดีกว่าดี ควย, เห็น ไม่ดีกว่าดี ตามควย	ง่วงเหงาหาวนอน, ช่างรำคาญ ชี้สั่งสั่ง คัดสินใจอะไรไม่ได้ เชื่ออะไรก็ง่าย, ไม่ ยอมคลาย, เปลือง ความเห็นผิดไคยยาก.

¹ คำอธิบาย จริยาโดยละเอียด ดู วิสุทธิมรรค ภาค 1 ตอน 2, หน้า 42-62.
และพระศรีวิสุทธิโสภณ, วิมุตติรัตนมาลี, เล่ม 1, หน้า 47-74; ปิ่น, มุฑกัมภ์, พุทธวิธี
ครองใจคน, หน้า 256-377.

ข. เปรียบเทียบการวิเคราะห์จิตของนักปรัชญาตะวันตกกับพุทธปรัชญา

การวิเคราะห์ทอนย่อยจิตในประวัติปรัชญาตะวันตก และแม้กระทั่งในกลุ่มปรัชญาตะวันออกร่วมกันเอง ยังไม่ปรากฏว่าได้มีการกระทำอย่างละเอียดพิสดารเท่าพุทธปรัชญา ผลของการวิเคราะห์ ที่นักปรัชญาตะวันตกได้กระทำกันนั้น เป็นที่น่าสังเกตว่า ส่วนมากมักจะพบข้อสรุปลงคล้ายคลึงกับมติของอุปนิษัท หรือไม่ก็พบข้อสรุปแบบปรัชญาจรวาก อุปนิษัทวิเคราะห์จิตว่า มีโกสะ (เปลือกหุ้ม) อยู่ 5 ชั้น คือ กาย (อโนมยโกสะ), ชีวิตหรือลมปราณ (ปราณมยโกสะ), จิต (โมนมยโกสะ), สัมปชัญญะ (วิชฌานมยโกสะ) และนิรามิสสุข (อานันทมยโกสะ) เป็นธรรมชาติสูงสุด ไม่แตกดับพร้อมกับกาย เรียกว่าอาตมัน หรืออตตะ ส่วนปรัชญาจรวาก เป็นวัตถุนิยม วิเคราะห์จิตว่า เป็นอันเดียวกับกาย หรือนัยหนึ่งเป็นผลิตผลพลอยไคของกาย และแตกดับลงพร้อมกับกายแตกดับ

เพลโต ได้วิเคราะห์จิตว่า มี 3 ส่วน ส่วนสูงสุดได้แก่ ปัญญา ส่วนรองลงมาได้แก่หัวใจ เช่นความเอื้อเฟื้อ, ความกล้าหาญ ส่วนต่ำสุดได้แก่ตัณหา ส่วนสูงสุดคือปัญญานี้ มีธรรมชาติเป็นอมตะ ทำลายไม่ได้ เดการ์ตส์ วิเคราะห์จิต โดยวิธีการคิดหาเหตุผล แต่เขาก็ได้พบเพียงแค่ว่า จิตเป็นสารที่คิดได้ เป็นอตตะ ฮิวม์ ดูเหมือนว่าเข้าใจมติของพุทธปรัชญามากกว่าผู้ใด คือ พบว่า อตตะอย่างเดการ์ตส์ ไม่มี เขายิ่งพยายามจะเข้าใจสิ่งที่เรียกว่าอตตะ กลับพบแต่ความรู้สึก เช่น ความรอน ความหนาว ความรัก ความเกลียดชัง ความทุกข์ ความสุข ถ้าจะวิจารณ์ในทรรศนะของพุทธปรัชญา ฮิวม์ เจตสิก ซึ่งเป็นองค์ประกอบของจิต ถ้าจิตมีองค์ประกอบ ก็หมายความว่ามีความว่ามีได้ เป็น Simple เป็นอมตะ การดำรงอยู่ของมันขึ้นอยู่กับองค์ประกอบต่าง ๆ แต่เป็นที่น่าเสียดายว่า ฮิวม์ ไม่ได้ค้นพบอย่างพุทธปรัชญา คานท์ เป็นผู้เสียดายอตตะ ที่ฮิวม์อ้างว่า ไม่มี เลยอ้างว่า อตตะมี แต่ไม่อาจรู้ได้โดยประสบการณ์ ผู้รู้ (Subject) ไม่อาจเป็นสิ่งถูกรู้ (Object) การมีอยู่ของจิตจะทำได้ก็ด้วยการอนุมาน ความรู้ทั้งหมดต้องมีอตตะเป็นตัวยืนโรง เป็นตัวรวมหรือสังเคราะห์ประสบการณ์ ไลบ์นิช ขอมรับการวิเคราะห์ทอนย่อยของวัตถุนิยมเป็นอะตอม อะตอมนี้มีไซเป็นวัตถุแต่เป็นจิต เรียกว่า โมนาด เป็นสารที่แบ่งแยกไม่ได้อีก เพราะฉะนั้น จึงเป็นอมตะ ปรัชญา เช่น ก็มีความเชื่อ

ทำนองเดียวกันนี้ มติของเซนมีว่า ชีวะมีอยู่ในทุก ๆ อนุภาค ทรรศนะของปรัชญาเซน
 จึงคล้ายคลึงกับ Panpsychism หรือ Hylozoism¹ ซิกคิมุนด์ฟรอยด์ วิเคราะห์
 จิต พบ Id (แรงกระตุ้นพื้นฐาน) และจากนั้นก็พบ Libido (สัญชาตญาณทางกาม)
 Ego instinct (ความรักชีวิต) และ Death instinct (ความกลัวตาย) การค้นคว้า
 ของฟรอยด์ เกี่ยวกับ Unconscious (จิตใต้สำนึก) ซึ่งได้แสดงด้วยคำว่า Id มี
 ความคล้ายคลึงกับภวังคจิต ของพุทธปรัชญา การแสดงออกทางพฤติกรรมของมนุษย์ ก็มา
 จาก Id นี้เอง ซึ่งมีสัญชาตญาณต่าง ๆ เป็นพลังแฝงอยู่ แต่เป็นที่น่าเสียดายว่า
 ฟรอยด์ มิได้วิเคราะห์ธรรมชาติที่แท้จริงของมันได้อย่างละเอียด ข้อที่น่าสังเกตอีกประ-
 การหนึ่งคือ การวิเคราะห์พฤติกรรมว่ามีพื้นฐานจริยอะไรบางอย่างนั้น มีแนวเทียบกันได้กับ
 การวิเคราะห์พฤติกรรมว่ามี Id เป็นพื้นฐานการวิเคราะห์ทอนยอยจิตเป็นหน่วย แต่ละ
 หน่วยล้วนมีบังคับประกอบ การทำหน้าที่ของหน่วยจิตแต่ละหน่วย จะดำเนินอยู่ในตัวของ
 มันเองเป็น 3 ขณะ คือ เกิดขึ้น (อุปาท) ตั้งอยู่ (ฐิติ) และดับ (ภังคะ) เมื่อหน่วย
 หนึ่งดับลง จะถ่ายทอดคุณสมบัติต่าง ๆ ที่สั่งสมไว้ (กรรมกิเลส, กรรมวิบาก) ให้แก่
 หน่วยจิตที่เกิดขึ้นใหม่ต่อ ๆ กันอย่างนี้ จิตในทรรศนะของพุทธปรัชญาเป็นอัทคาไหล
 (Fluid Self) หน่วยจิตใหม่จะว่าเป็นอันเดียวกับหน่วยจิตเก่าก็มีใช่ แต่จะเป็นหน่วย
 จิตที่เกิดขึ้นภายหลังหน่วยจิตเก่าดับลง แต่จะกล่าวว่าเป็นจิตที่ต่างหากโดยสิ้นเชิงก็มีใช่
 เพราะรับเอาคุณสมบัติที่จิตดวงเก่าสั่งสมไว้ ฉะนั้น " ถ้าหากเราจะแสดงกระบวนการ
 ของอัทคาเป็น $A_1 A_2 A_3 \dots B_1 B_2 B_3$ แต่ $A_1 A_2 A_3 \dots$ ไม่ใช่เป็นอันเดียว
 กัน และ $B_1 B_2 B_3$ ก็ไม่เหมือนกันอีกก็ตาม แต่ก็ยังมีภาวะที่แสดงความเป็นชนิดเดียว
 กันระหว่างหน่วยของแต่ละกระบวนการ ซึ่งเราจะไม่พบว่ามีอยู่ในระหว่างสองกระบวนการ
 เหล่านั้นคือ A_1 กับ B_1 และ A_2 กับ B_2 ฯลฯ เพราะฉะนั้น เราควรจะ

¹ Panpsychism เชื่อว่า ทุกสิ่งมีชีวิตเป็นจิต ส่วน Hylozoism
 เชื่อว่าเอกภพเป็นวัตถุ แต่วัตถุทุกชิ้นมีชีวิต.

เอาใจใส่ว่า เราเข้าใจลัทธิของพุทธศาสนาที่ปฏิเสธอัตตาอย่างไรบ้าง พุทธศาสนาปฏิเสธอัตตาในฐานะที่เป็นหลัก ซึ่งปรากฏในระหว่างสิ่งที่เปลี่ยนแปลง-ทางกายและทางจิต โดยไม่เปลี่ยนแปลงตัวมันเอง " 1

3.4 มนุษย์ทั้งหมด

(1) จากการศึกษาธรรมชาติของมนุษย์ทางกาย และทางจิตดังกล่าวมาข้างต้น นั้น ได้พบความจริงว่า พุทธปรัชญายอมรับว่า มนุษย์มีธรรมชาติที่แตกต่างกัน อย่างคือ กาย หรือ รูป เป็นสิ่งที่จับต้องใคร่ใดเหมือนสสารแห่งโลกปรนัย (Objective) ส่วนจิตหรือนาม เป็นสิ่งที่จับต้องไม่ใคร่เหมือนสสาร กายเป็นที่อาศัย จิตเป็นผู้อาศัย แต่ก็มีไคหมายความว่า กายกับจิตเป็นสิ่งที่ต่างหากจากกันและกันโดยสิ้นเชิง และก็มีไคหมายความว่า กายกับจิตเป็นอันเดียวกัน ทั้งสองเป็นสิ่งที่อิงอาศัยกันและกัน (Dependent Origination)

การยอมรับกายและจิตมีธรรมชาติตรงกันข้ามของนักปรัชญา นั้น มักจะประสบกับปัญหาเรื่องความขัดแย้งของธรรมชาติที่ตรงกันข้ามของกายและจิต ประเด็นที่เป็นปัญหาคงนี้ก็คือ อะไรที่เป็นตัวเชื่อมระหว่างกายกับจิต ธรรมชาติของตัวเชื่อมนี้มีลักษณะที่แท้จริงอย่างไร เดการ์ตส์ ก็เผชิญกับปัญหานี้เหมือนกัน เขาได้ระบุ ไฟเนี่ยลแลนดว่า เป็นตัวเชื่อม แต่เดการ์ตส์ก็มีไคตอบให้ชัดเจนไปว่าไฟเนี่ยลแลนด ซึ่งเป็นสสารจะเป็นตัวเชื่อมจิต ซึ่งมีธรรมชาติตรงกันข้ามกับสสารอย่างไร พุทธปรัชญาอาจยอมรับ (interactionism) ของเดการ์ตส์ได้ โดยมีต้องพบกับความขัดแย้งเช่นนี้ ทั้งนี้ เพราะพุทธปรัชญามีไคระบุตัวเชื่อม และถึงแม้จะมีการระบุตัวเชื่อมไว้ในที่บางแห่ง² และแม้ว่าจะตีความว่าเป็นระบบประสาท ก็ตาม แต่การที่พุทธปรัชญา ไคอธิบายว่า กายมีไคเกิดจาก

¹ Hiriyanna, Outline of Indian Philosophy, p. 145.

² มคือภิกขกรรม ระบุว่า หทยวัตถุ หรือเนื้อหัวใจเป็นที่ตั้งของจิต.

กระบวนการของสสาร แต่เกิดจากจิตด้วย (v. supra p. 52) จึงเป็นอันขจัดความขัดแย้งไปในตัว เพราะสิ่งที่เกิดขึ้นโดยจิตมีส่วนเป็นองค์ประกอบนั้น ย่อมจะไม่มีปัญหาอะไรในการที่จะเป็นตัวเชื่อม แม้ว่าจะไม่สามารถยืนยันได้ว่าตรงไหนอย่าง เดการ์ตัส และหรือว่ามันมีธรรมชาติอะไรที่แท้จริงก็ตาม

(2) กาย และจิตของมนุษย์ เมื่อวิเคราะห์ทอนย่อยลงไปก็พบว่า เป็นหน่วยทั้งคู่ ทั้งหน่วยจิตและหน่วยกาย ล้วนแต่มีองค์ประกอบ ไม่มีลักษณะเป็น Simple หรือเป็นเชิงเดี่ยวเดี่ยว การประกอบกันของกายและจิตทั้งสิ้น จึงมีลักษณะเป็นสัมพัทธ์ ขัดแย้ง และเป็นพลวัติ ธรรมชาติทั้งสองต่างมีปฏิกริยาต่อกัน อย่างไรก็ตาม เนื่องด้วยกายและจิตมีองค์ประกอบต่างกัน ความเจริญหรือความเสื่อมจึงขึ้นอยู่กับองค์ประกอบต่างกัน นี้ก็เป็นเหตุผลอธิบายได้ว่า ทำไมบุคคลบางคนเนื้อเจริญแต่ปัญญาไม่เจริญ และโดยนัยกลับกัน บุคคลบางคนปัญญาเจริญ แต่เนื้อไม่เจริญ ¹ ฉะนั้น ในแง่สุขภาพ จึงควรใส่ใจทั้งกายและจิต ²

(3) แแต่ในแง่ศีลธรรม กายรวมทั้งวาจา เป็นทางออกของจิต การสำรวมจิต จึงชื่อว่าเป็นการสำรวมกายและวาจาคด้วย การพัฒนาจิต จึงชื่อว่าพัฒนากายและวาจาไปพร้อมกันในตัว การวิเคราะห์จิตในแง่อนัตตาและกรรม ทำให้มองเห็นว่า การอบรมจิตให้ก้าวหน้าไปในแนวทางพุทธปรัชญามีทางเป็นไปได้ และที่ทำให้แน่ใจว่าพุทธปรัชญาเป็นเรื่องเกี่ยวกับมนุษย์ และเพื่อมนุษย์โดยแท้ หลักพุทธปรัชญาจะไม่สูงเกินไปสำหรับบุคคลผู้ปฏิบัติไปตามลำดับขั้น

(4) ประโยชน์อีกอย่างหนึ่งในการศึกษาให้เข้าใจทงแท้ใน เรื่องกายและจิต ตามหลักพุทธปรัชญา ก็คือ ทำให้รู้จักตัวเอง และบุคคลอื่นมากขึ้น ในค่านตัวเอง ทำให้รู้ว่า

¹ ช.ธ. 25/21/30.

² ในอินทริยวรรคที่ 1 21/157/168 กล่าวว่า โรคมี่ 2 คือ โรคกายและโรคจิต จากนั้นจึงทำให้เห็นว่า กายและจิต ความสำคัญที่ควรใส่ใจทั้งสอง.

อะไรเป็นอุปสรรคของความก้าวหน้า เมื่อพิจารณาตามหลักอุปสรรค 5 (มาร 5)¹ เราจะพบว่า ในตัวเราอุปสรรคที่ควรนำมาพิจารณาประกอบเหตุผลในกิจการต่าง ๆ ด้วย มีอยู่ถึง 4 ประการ เป็นกายแท้ ๆ 2 และเป็นจิต 1 และเป็นทั้งกายและจิต 1 ส่วนอีก 1 เป็นเรื่องภายนอก ฉะนั้น อุปสรรคของตัวเราจึงมีทั้งภายในและภายนอก ในการพิจารณาอุปสรรคที่ขัดขวางความก้าวหน้า จึงควรพิจารณาทั้งสอง จึงจะแก้ไขได้ถูกต้อง

(5) ธรรมชาติของมนุษย์ทั่วไป ทุกคนมีกิเลสซึ่งสะท้อนออกมาเป็นจริต การเข้าใจธรรมชาติของมนุษย์ โดยสังเกตจริตจะช่วยทำให้เข้าใจค่านิยมของตัวมนุษย์นอกตัวเรา เป็นประโยชน์ในการทำงานและมนุษย์สัมพันธ์เป็นอย่างดี และถ้าถือว่ากิเลสในจิตมนุษย์เหมือนโรค มนุษย์ทุกคนก็เป็นโรคกันทั้งนั้น สมมติฐานในที่นี้ก็คือ มนุษย์ทุกคนควรได้รับการรักษาด้วยหลักพุทธปรัชญา

* 3.5 ธรรมชาติของมนุษย์กับการศึกษา

การศึกษาธรรมชาติของมนุษย์ในแง่เมตาฟิสิกส์ ในทฤษฎีของพุทธปรัชญา ทำให้พบข้อสรุปเกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์ในแง่การศึกษาคือ

(1) ชีวิตมนุษย์เป็นชีวิตที่มีปัญหา ทั้งในด้านภายในตัวของมันเอง และในด้านสิ่งแวดล้อม นั่นคือ ภายในตัวเอง มนุษย์มีธรรมชาติที่ก่อให้เกิดความทุกข์ทั้งทางกายและทางจิตใจ ธรรมชาติที่แท้จริงของมนุษย์คือ ทุกข์ การแก้ไขความทุกข์ มนุษย์จำเป็นต้องอาศัยปัญญาเข้าแก้ไข ในด้านสิ่งแวดล้อม เราจะเห็นว่า มนุษย์ไม่อาจดำรงอยู่ได้ด้วยตัวเองล้วน ๆ มนุษย์ต้องพึ่งสิ่งแวดล้อมเพื่อดำรงชีพ วิธีที่จะดำรงชีพที่เหมาะสม จึงเป็นสิ่งที่

¹ มาร คือ ชันธมาร, อภิสังขารมาร, กิเลสมาร, เทวปุตมาร, มัจจุมาร คำว่า มาร แปลว่า ผู้ฆ่าผู้ทำลาย ความหมายเท่ากับอุปสรรค ชันธมาร เป็นเรื่องสมรรถภาพของกาย, อภิสังขาร เป็นเรื่องบุญบาป กิเลสมาร เป็นเรื่องพื้นเดิมของจิตที่ต้องระวัง คือ โลภะ โทสะ โมหะ จริตก็เป็นผลสะท้อนมาจากกิเลสเหล่านี้ มัจจุมาร ได้แก่วายตาย ส่วน เทวปุตมาร อาจจะอธิบายว่า หมายถึงผู้มีอิทธิพล หรือมีอำนาจ

มนุษย์ต้องแสวงหา ปัญหาของมนุษย์ทั้งสองค่านนี้ ทำให้เห็นเหตุผลว่า ทำไมพุทธปรัชญา จึงกล่าววว่า

"คนมีปัญญาย่อมหาความสุขได้ แม้มีทุกข์" ¹ และ "ปัญญาย่อมปกครองผู้นั้น" ² และปัญญาจะเกิดขึ้นได้ก็ด้วยการศึกษา ³

(2) ชีวิตของมนุษย์ปุถุชน ไม่มีชีวิตโคสมบูรณ์ จุดมุ่งหมายสูงสุดของชีวิตในอุดมคติ คือ ชีวิตที่สมบูรณ์ที่สุด (The Perfect Man) ⁴ เพราะฉะนั้น มนุษย์จึงมีพัฒนาการ การศึกษาอบรมอย่างถูกต้องจะเป็นบันไดสำหรับขั้นต่อไปของพัฒนาการโดยลำดับ (นับ ของธรรมชาติจิต-สังสมกรรมได้)

(3) ชีวิตมนุษย์มีความแตกต่างกัน เรื่องจริยา ⁶ และการแบ่งบุคคลเป็น ⁶ ตามแนวโน้มของจริยา เป็นเครื่องยืนยันให้เห็นถึงความสำคัญเกี่ยวกับจิตวิทยาการศึกษา เรื่องความแตกต่างของปัจเจกบุคคล (Individual difference) ซึ่งทำให้ครูต้อง (1) ยอมรับความแตกต่างของนักเรียน (2) ต้องพยายามค้นหาเหตุผลเกี่ยวกับความแตกต่าง (3) ปรับปรุงเนื้อหา และวิธีการสอนให้เหมาะสม ⁵ ตัวอย่างของการไม่คำนึงถึงความต่างนี้ ทำให้การสอนไม่ไค้ผล มีอยู่ในธรรมเนียมเรื่องจูฬินถก ⁶

¹ ชุ.เถร. 26/372/344.

² ส.ส. 15/175/52.

³ ชุ.ธ. 25/30/44.

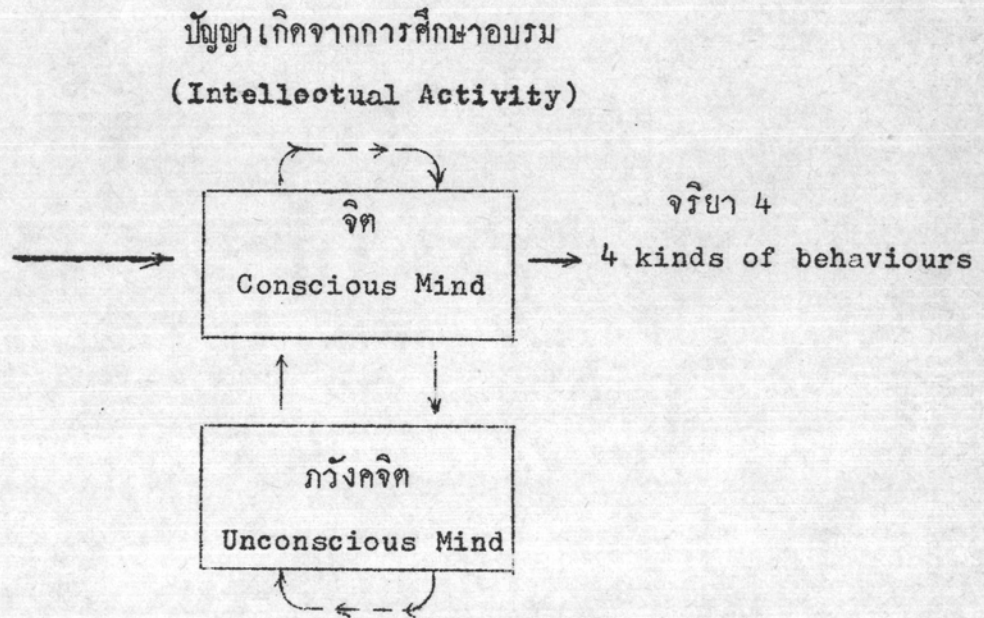
⁴ The Perfect Man คือ อรหันต์ เป็นชีวิตที่สมบูรณ์ทางจิต.

⁵ Alice Grow, An Outline of Educational Psychology, . 95.

⁶ ชัมปปัทฐกุฎา แปล, ภาค 2, หน้า 115-137.

(4) การศึกษาธรรมชาติทางกายและจิต ในทรรศนะของพุทธปรัชญาทำให้เรามองเห็นภาพ พื้นฐานทางระบบประสาทของการเรียนรู้ ตามแบบพุทธปรัชญา ซึ่งในวงการศึกษัจจุบัน ถือว่าเป็นเรื่องของวิชาจิตวิทยาการศึกษา น่าจะเป็นดังนี้

ประสบการณ์ทางประจักษ์ทั้ง 6
(Experience in Six Receptors)

แผนภูมิ การทำงานของจิตข้างต้นนี้ ไม่ใช่ประดิษฐกรรมใหม่แต่อย่างใด แท้จริงก็เป็นการเขียนขึ้นจากผลของการศึกษาธรรมชาติของกายและจิต คือ ประสบการณ์ของจิตเกิดขึ้นจากประตูทั้งหก หรือ อายตนะภายใน และภายนอก จิตเป็นผู้รับประสบการณ์เหล่านี้ ขณะเดียวกันก็มีหน้าที่สั่งสมเก็บประสบการณ์ กลายเป็นกรรมเป็นจริยาควบคุมจิตให้แสดงพฤติกรรมออกตามแนวโน้มทางจริยา ซึ่งตามคัมภีร์วิสุทธิมรรค แบ่งจริยา เป็น 4 คือ อริยาบถ, กิจ, การบริโภค, และฉัมมปวัตติ (v. supra p. 88)

(5) ในปรมัตถธรรม 4 หรือ เมตาฟิสิกส์ 4 ประเภท คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน เป็นที่น่าสังเกตว่า พุทธปรัชญามีมติว่า กาย (รูป) มีความสำคัญ เช่นเดียวกับจิต การศึกษาแม้จะเน้นหนักในเรื่องจิตเป็นส่วนใหญ่ก็ตาม ในการศึกษาระดับชาวบ้าน พุทธปรัชญาก็น่าจะยอมรับทั้งพุทธิศึกษา (Intellectual Education)) และ พลศึกษา (Physical Education) ด้วย.